

1.1. ТЕРИТОРІЯ, ЇЇ ФОРМА І РОЗМІРИ

1.1.1. Тернопільська область на карті України. Поняття “Тернопільщина”, “Тернопілля”

Тернопільська область – одна з семи адміністративних областей, які традиційно відносять до Західноукраїнського регіону. У сучасних межах утворена 4 грудня 1939 року на землях, які на початку Другої світової війни були приєднані від Польщі до СРСР. У складі Української РСР область за площею території належала до найменших, випереджаючи серед адміністративних регіонів у різний час лише Молдавську АРСР (до 1940 р.), області Дрогобицьку та Львівську (до їх об’єднання у 1959 р.), Ізмаїльську (впродовж 1940–1954 рр.), Чернівецьку та Закарпатську (з часу їх утворення – відповідно 1940 і 1945 років). На сучасній карті України Тернопільська область серед 25-ти регіонів держави посідає 23-тє місце, будучи більшою лише від двох останніх названих областей.

Поняття Тернопільщини як більш-менш значної території, організаційно підпорядкованої місту Тернополю, з’явилося значно раніше – 25 листопада 1783 р., коли в системі державного устрою Австрійської імперії Тернопіль став центром циркулу (округу) – на той час основної адміністративно-територіальної одиниці цієї держави. Таким чином, з адміністративно-територіального погляду Тернопільщина суттєво “молодша” від багатьох територіальних одиниць, які існують/існували нині/колись на українських землях і були започатковані: або руськими землями-князівствами й удільними княжими володіннями (Київщина, Чернігівщина, Волинь, Переяславщина, Перемищина, Тербовлянщина, Галичина та ін.), або галицькими й волинськими землями та волостями (Львівщина, Холмщина, Кременеччина, Бущина), або литовськими князівствами (Поділля), польськими і литовськими воєводствами, староствами й повітами (Брацлавщина, Вінничина, Житомирщина, Черкащина, Ніжинщина, Дрогобиччина, Самбірщина), або козацькими полками – реєстровими, запорізькими та слобідськими (Чигиринщина, Уманщина, Полтавщина, Миргородщина, Сумщина, Харківщина, Ізюмщина) тощо. “Ровесниками” адміністративної Тернопільщини є Катеринославщина, Єлисаветградщина і Херсонщина як повіти. Натомість, Тернопільщина давніша від повітових Рівненщини і Миколаївщини і значно випереджає за віком Луганщину, Донеччину й Одещину.

Історично перша Тернопільщина-циркул перекривала центральну та східну частини сучасної Тернопільської області. Значно давнішими і більшими за площею на теренах краю були такі історико-географічні землі, як Тербовлянщина й Кременеччина. Тербовлянщина започаткована в XI ст. Тербовельським князівством – одним з трьох великих удільних князівств Галицької землі, а згодом асоціювалася з Тербовлянським (Тербовельським) староством і повітом Польського королівства. Кременеччина ж уперше з’явилася в галицько-волинський період української історії як Крем’янецька волость Волинської землі (XIII ст.), далі була продовжена повітом Великого Князівства Литовського і Польсько-Литовської Речі Посполитої. Крім цього, раніше від міста Тернополя організаційно-територіальні функції більших чи менших радіусів впливу і впродовж певних проміжків часу мали міста і містечка Шумськ, Збараж, Вишнівець на Волині, Червоногород, Чортків – на Поділлі, а прибі-

лизно тоді само, як і Тернопіль, отримали галицькі міста Заліщики і Бережани. Сам Тернопіль від моменту заснування (1540 р.) до надання йому адміністративно-територіальних функцій був рядовим містом на околиці Тереховлянського староства й повіту (до 1772 р.) і Бродівського дистрикту (до 1782 р.), а так званий Тернопільський ключ поселень, що належав власникам міста, поширювався лише на кілька приміських сіл.

Після реорганізації Тернопільського циркулу історична адміністративна Тернопільщина асоціювалася з повітом Австро-Угорщини (1867–1914 і 1918 рр.), краєм і губернією Росії (в періоди тимчасової військової окупації 1810–1815 і 1914–1917 рр. відповідно), воєводством Західноукраїнської Народної Республіки (1918–1919 рр.), “Галицькою Соціалістичною Радянською Республікою” (ГСРР, столицею якої був Тернопіль у середині 1920 р.), воєводством Другої Речі Посполитої (1921–1939 рр.). Конфігурація Тернопільщини постійно і суттєво змінювалася, аж поки не була зафіксована в сучасних межах адміністративної області Української РСР (рис. 1.1). Якщо територіальні утворення з центром у Тернополі в австрійський/австро-угорський період були організовані на локальному рівні (циркул, повіт), то у міжвоєнній Польщі та в УРСР/Україні – і на локальному (повіт, район), і на регіональному (воєводство, область) рівнях.

Отже, Тернопільщина як одиниця найвищого (регіонального) рівня в ієрархії адміністративно-територіального поділу (АТП) існує останні 95 років (крім трьох років німецької окупації у Другій світовій війні) у складі трьох держав. Вона мала/має дві форми організації – воєводство й область, друга з них існує значно триваліший час. До моменту стабілізації Тернопільщини як адміністративної території верхньої ланки АТП були ще чотири невдалі (в умовах воєнних кампаній) спроби створення регіональної одиниці з центром у Тернополі, причому перші дві (край і губернія) здійснила Російська імперія в ході наполеонівських і Першої світової війн, третя спроба (воєводство ЗУНР) була власне українською в ході визвольних змагань, а четверта (т. зв. ГСРР) – штучною, нав’язаною ззовні більшовиками під час радянсько-польської війни. Щоб уникнути неоднозначності тлумачення, під поняттям Тернопільщини ми надалі розумітимемо територію власне Тернопільської області і проектуватимемо на неї різночасову історико-географічну ситуацію.

Хоча Тернопільська область була створена на територіальному оперті однойменного воєводства, однак вона не повністю його успадкувала (за межами області залишилася майже третина площі воєводства) й водночас долучила у свої межі частину сусіднього Волинського воєводства, представлену Кременецьким повітом (а це 1/5 частина її сучасної території). Таким чином територіальна основа новоствореної Тернопільщини була доволі неоднорідною в соціально-, релігійно- та й політико-географічному сенсі. Адже ще якихось два десятиліття перед цим названі частини входили у дві різні держави-імперії з відмінними векторами суспільного розвитку: власне тернопільські (галицько-подільські) землі – в центральноєвропейську Австро-Угорщину, терени Кременеччини – в євразійську Росію, а між сусідніми селами, що здавна були переплетені численними зв’язками, у т. ч. й родинними, майже півтора століття пролягав державний кордон. Постійні політико- й адміністративно-територіальні зміни, поява чергових розмежувальних ліній та їх пересування територією – характерна риса як нової й новітньої, так і спрямованої в глибину століть історії Тернопільщини (про це йтиметься далі).

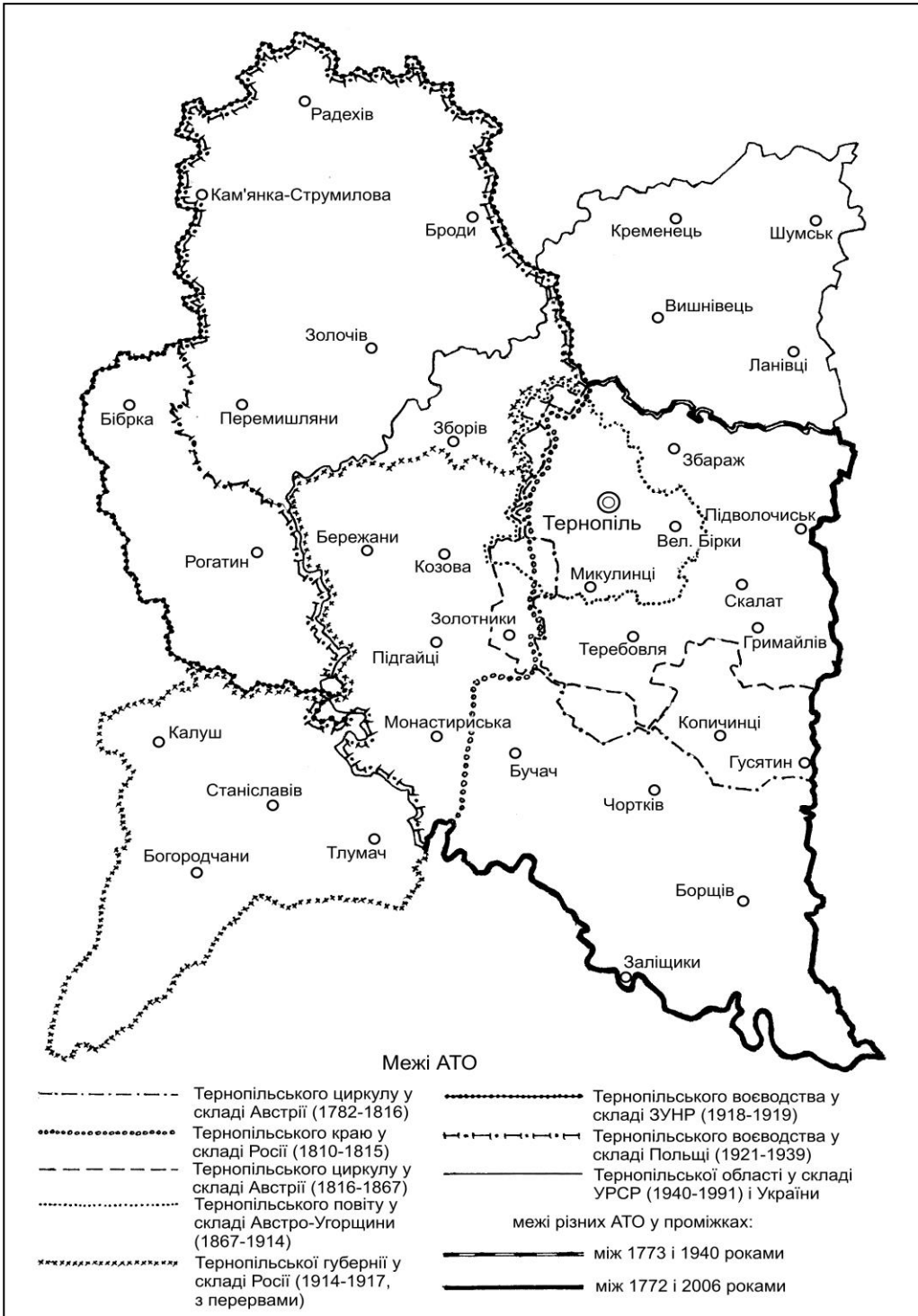

Рис. 1.1. Історична зміна адміністративно-територіальних одиниць (АТО) найвищого порядку з центром у місті Тернополі

Серед сучасних регіонів України такою динамікою та мозаїкою суспільної географії володіють хіба що Крим та ще 2–3 області – Чернівецька, Одеська, почасти Закарпатська. Однак останні розташовані на етнічних рубежах української території, тоді як Тернопільщина є власне корінною українською землею в оточенні таких самих. Наслідком складного історико-географічного розвитку Тернопільщини є накладання на її теренах трьох великих історичних земель – Галичини, Волині та Поділля, поява в результаті їх просторово-часового перетину менших історико-географічних одиниць. Одні з них доволі широко вживаються в науковому й побутовому обігу (Західне або Галицьке Поділля, Південна Волинь), другі відомі здебільшого спеціалістам-науковцям (Погорина, Пониззя), треті зрідка можуть з'явитися у краєзнавчих дослідженнях локальних територій (Вишнівеччина, Копичинеччина, Скалатщина), четверті активно використовуються для фіксації сучасної адміністративно-територіальної ситуації, хоча зовсім не відображають її історичної картини (так, сучасні Кременеччина і Теремовлянина як адміністративні райони – це не історичні Крем'яниччина і Теремовельщина, те саме стосується мінімум двох понять – сучасного та історичного – Збаражчини, Бережанщини, Чортківщини тощо).

Для новоствореної Тернопільської області часто-густо в радянській публіцистичній і краєзнавчій літературі вживали назву Надзбруччя чи Надзбручанський край. Ця назва покликана була відображати нову історичну роль річки Збруч, яка з лінії, що кроїла українські землі, перетворилася на символ їх єднання. Однак “Ндзбруччя” не стало активно вживаним регіональним топонімом, а лише локальним – окремо для Підволочиського та Гусятинського районів. За подібним гідронімічним підходом ще в ХІХ ст. був сконструйований термін “Наддністрянщина” для означення українських земель, що перебували під владою Австрії (тобто за межами підросійської “Наддніпрянини”). Нині цей топонім (часто у версії “Наддністер’я” чи “Подністер’я”) поширюється на українські землі, що лежать вздовж Дністра, незалежно від державної приналежності в минулому. Зрозуміло, територія Тернопільщини є лише складовою частиною вказаного регіону, навіть, якщо його звути до рамок “Середнього Наддністер’я”.

Значно більшого поширення для означення території власне Тернопільської області набув нині топонім “Тернопілля”. Будучи запровадженим в обіг представниками художнього слова, він здобуває немало прихильників серед краєзнавців, науковців, журналістів, чиновників, пересічних мешканців області. Попри позірну простоту творення цей термін полісемантичний і тавтологічний: він не тільки відтворює в іншій формі назву обласного центру, яку все менше дослідників наважується нині тлумачити однозначно, але й відображає характерні для території краю ознаки, які вже закладені у назві міста. Адже назву “Тернопілля” можна сприймати як: 1) “Тернопільське Опілля” (Опіллям називають горбогірну частину Подільської височини, яка лежить на захід від річки Золота Липа, за однією версією, а то й річки Серет, за іншою; у другому випадку в межі Опілля потрапляє майже половина території області); 2) “Тернопільські опілля” (коли під “опіллям” розуміти не власну географічну назву, а загальне поняття – “широке поле в оточенні лісів” (*Опілля // Словник..., 1979*) чи “безлісу або малолісисту рівнинну територію з родючими ґрунтами в межах лісових зон” (*Опілля // Географічна..., 1990*)); 3) “Тернопільські поля”. Врешті, для когось назва “Тернопілля” може асоціюватися з 4) “терновими опіллями”, 5) “терновим Опіллям” чи 6) “терновими полями”. Так чи інакше ми виходимо на топонім “Тернопіль”, походження якого залишається проблемою, що обростає

новими версіями.

Як відомо, у привілеї на заснування міста й фортеці, який був наданий 15 квітня 1540 р. королівською канцелярією Сигізмунда I великому коронному гетьману Яну з Тарнова (Яну Тарновському), йшлося про назву “Тарнополе” (лат. *Tarnopolie*). У документі, написаному “руською” (тобто українською) мовою під 1575 р., уперше фіксується назва “Тарнополь” (*Гаврилюк О., 2010*). Ця назва (пол. *Tarnopol*, укр. також *Тарнопіль*) (*Tarnopol // Słownik...*) була офіційною до 1944 р., хоч поряд з нею в краєзнавчій літературі й на листівках вживали назви польською *Tarnopole*, українською *Тернопіль* (*Бойцун Л., 2003*). Власне назву “Тернопіль” місто офіційно отримало 9 серпня 1944 р., коли Указом Президії Верховної Ради СРСР було “уточнено [його] найменування” (*Указ..., 1944*).

Така розмаїтість форм вживаної назви, як і низка варіантів пояснення двох її складників (*тарн/терн* і *поль/піль/поле/ополе*), сприяли появі різних версій етимології топоніма. Дві давні версії мають немало прихильників і противників зі своїми аргументами й контраргументами. За першою, більш наукоподібною, *Тарнополь* трактують як “місто Тарновського” (від *Тарн*, що є початковим складом прізвища засновника, і *поль* – скорочений варіант грецького “поліс” – місто); за другою, більш “народною” й опоетизованою, *Тарнополе/Тернопіль* розшифровують як “тернове поле”, тобто “поле, заросле терном” (від *тарн* – з польської “терен” (*терн*) і *pole/поле*, що є “полем” як у польській, так і українській мовах). До цих традиційних версій згодом додалися нові, пов’язані з кількома тлумаченнями слова *ополе/ополе*. Якщо його ототожнити з *опіллям* і розглядати у двох значеннях – загальному і власному географічному, про що йшлося вище, то назву міста пробують прочитати як “тернове опілля” чи “тернове Опілля” (*Дуда І. М., 2010*). Водночас у польських джерелах *opole* вважають давньослов’янським терміном, що означає об’єднання сусідніх племінних родів, які проживали навколо спільно використовуваних полів і пасовищ, з метою оборони проти ворогів (*Staszewski J., 1959*), чи основну організаційну одиницю племені слов’ян у середньовічній Європі; саме таке значення бачать в основі назв відомого польського міста “Opole” (укр. “Ополе”) та низки менших міст і сіл: “Opole Lubelske” (“Ополе Любельське”), “Stare Opole” (“Старе Ополе”) тощо (*Opole*). З цього погляду назва *Тарнополе* може означати “об’єднання родів Тарновських у цьому місці”, тобто вказувати на створення, так би мовити, їх родового гнізда (*Походження назви...*).

Єдине, з чим можуть погодитися прихильники різних версій походження ойконіму обласного центру, є те, що рослинний у своїй основі “терн/терен” у ньому таки присутній. Правда, одні вважають, що він потрапив у назву міста безпосередньо – від заростів тернини на цій місцевості в минулому, а інші – опосередковано: через прізвище засновника міста (а воно походить від назви первинного його родового гнізда – міста Тарнув (пол. *Tarnów*, укр. також *Тарнів*), яку більшість дослідників виводить таки від “терну”- рослини).

1.1.2. Основні морфометричні характеристики території

Сучасна Тернопільська область займає площу 13 823 км², що становить близько 2,3 % території України і 10,5 % Західного регіону держави. Належить до найменших регіональних одиниць АТП, що має площу в 1,7 разу меншу від пересічної області країни. За розмірами території вона майже така сама, як Івано-Франківська

область (поступається їй якихось 77 км²), не набагато більша від Закарпатської (на 1 тис. км²) і в 1,7 разу випереджає найменшу в Україні Чернівецьку область. Якщо ж зіставити з розмірами Тернопільщини площі існуючих на карті світу держав, то 39 із них будуть меншими від неї. Крім двох з половиною десятків “країн-карликів” (з площею менш ніж 1 тис. км² кожна), у цю групу держав входять Чорногорія, Вануату, Катар, Гамбія, Ямайка, Ліван, Кіпр, Бруней, Тринідад і Тобаго, Кабо-Верде, Самоа, Люксембург, Коморські острови і Маврикій.

Крайні точки території області знаходяться в околицях сіл Переморівка Шумського району (північна), Білівці Борщівського району (південна), Нараїв Бережанського району (західна) й Окопи Борщівського району (східна). Наведена нами інформація є дещо відмінною від загальноприйнятої щодо західної точки, якою називають околиці с. Дуляби Бережанського району (*Заставецька О., 2003*). Сучасна ГІС Google Планета Земля (Google Earth) та й, навіть, традиційна “генштабівська” топографічна карта стотисячного масштабу, яка нині є вільно доступним електронним ресурсом (*Топографічна...Бережани*), дозволяють встановити, що західніше від згаданої точки лежать околиці інших поселень Бережанського району (табл. 1.1).

Зокрема, точка на околиці с. Шайбівка “зсунута” на захід порівняно з точкою біля с. Дуляби на 4–5”, а точка, що лежить за 2 км на захід від крайньої північної околиці (колишнього хутора) с. Нараїв (або за 6 км на північний захід від центру цього села) – на 10”. Остання точка і є крайньою на заході області. Водночас найбільш “висунутими” на захід власне населеними пунктами є вище згадані села Шайбівка й Дуляби. А ось конкурентом с. Білівці як південної околиці області є с. Трубочин, біля якого в руслі Дністра знаходиться точка, що має майже таку саму широту, як і точка біля с. Білівці (на якихось 2–3” поступається їй у своїй “південності”).

Таким чином, серед крайніх точок Тернопільської області північна й східна явно виражені, західна – ніби прихована, а південна є, так би мовити, “подвійною”. Дві крайні точки (південна й східна) знаходяться на незначній відстані одна від одної (7,5 км по прямій лінії), біля двох сусідніх поселень одного району, в руслі річки Дністер, на межі з однією сусідньою областю. Східна точка лежить у місці стику трьох областей, а північна – трьох районів двох областей.

Географічний центр території Тернопільської області, обчислений як точка перетину середніх для неї паралелі та меридіану, знаходиться у Тербовлянському районі: на захід від селища Микулинці між поселеннями Ладичин і Конопківка. Якщо з цього центру провести відрізки до певних характерних точок, що лежать на межі області (точок заломів, найбільшої увігнутості чи випуклості периметру), то отримаємо своєрідні “радіуси” її території (рис. 1.2). Їх довжина змінюється від максимальних значень 113 км (відстані до крайніх південної і східної точок) і 108 км (до крайньої північної точки) через 66 км (відстань до крайньої західної точки) до мінімальних 43-х км (відрізок геоцентр – точка на східній межі біля с. Мислова Підволочиського району).

Територія Тернопільщини має чітко виражену геометричну конфігурацію. Загалом її форму можна наблизити або до трикутника, або до півкруга.

Основа цих фігур майже збігається зі східною межею області, що має меридіональне простягання, а найбільш віддалені від неї точки лежать на протилежній (західній) околиці приблизно посередині основи на відстані, яка близька половині основи. За основу фігур можна прийняти відрізок, що з’єднує крайню північну

точку області із західною околицею с. Дністрове; він проходить строго вздовж меридіану ($26^{\circ}13'15''$) і відповідає максимальній протяжності області з півночі на південь – 193 км.

Таблиця 1.1

Крайні та центральні точки території Тернопільської області*

Точка	Координати: φ – широта λ – довгота	Поселення, біля якого знаходиться точка, район	Детальний опис місцезнаходження точки	Сусідня область і район, на межі з якими лежить точка
Північна	φ = $50^{\circ}16'01''$	с. Переморівка Шумського р-ну	3 км на північний схід	Рівненська обл., стик Здолбунівського й Острозького р-нів
Південна	φ = $48^{\circ}30'28''$	с. Білівці Борщівського р-ну	у руслі р. Дністер біля південно-західної околиці	Чернівецька обл., Хотинський р-н
	φ = $48^{\circ}30'31''$	с. Трубочин Борщівського р-ну	у руслі р. Дністер біля південно-західної околиці	Чернівецька обл., Хотинський р-н
Західна	λ = $24^{\circ}43'05''$	с. Нараїв Бережанського р-ну	у лісовому масиві за 2 км на захід від північної околиці	Львівська обл., Перемишлянський р-н
	λ = $24^{\circ}43'11''$	с. Шайбівка того самого р-ну	за 400 м на південний захід від західної околиці	Львівська обл., Перемишлянський р-н
	λ = $24^{\circ}43'15''$	с. Дуляби того самого р-ну	у лісовому масиві за 1,6 км на південь-південний захід від центру	стик Львівської (Перемишлянський р-н) та Івано-Франківської (Рогатинський р-н) обл.
Східна	λ = $26^{\circ}26'37''$	с. Окопи Борщівського р-ну	на східній околиці у руслі р. Дністер при впадінні р. Збруч	стик Хмельницької (Кам'янець-Подільський р-н) і Чернівецької (Хотинський р-н) областей
Географічний центр	φ = $49^{\circ}23'14''$ λ = $25^{\circ}34'51''$	між с. Ладичин, с. Конопківка і смт Микулинці Тербовлянського р-ну	на північній околиці лісового масиву за 900 м на північний схід від церкви с. Ладичин, 600 м на південний схід від санаторію “Медобори” і 1,7 км на південний захід від ВАТ “Бровар”	
Обласний центр	φ = $49^{\circ}33'11''$ λ = $25^{\circ}35'41''$		пам'ятник Незалежності на Театральному майдані	

*Складено на основі опрацювання джерел: *Google Earth, Топографічна карта (Бережани), Топографічна карта (Хотин).*

При порівнянні конфігурації області з рівнобедреним трикутником протилежною до основи вершиною буде точка в околиці с. Підвисоке Бережанського району, бічні сторони становитимуть по 143 км, а висота (с. Підвисоке – с. Фащівка Підволочиського району) – 105 км.

Якщо ж за протилежну вершину трикутника прийняти крайню західну точку біля с. Нараєва, то висота трикутника (“проведена” до с. Дорофіївка Підволочиського району) відповідатиме найбільшій протяжності області із заходу на схід (вздовж паралелі $49^{\circ}34'10''$) – 108 км.

Доволі репрезентативною фігурою для відображення конфігурації області є півкруг, обмежений згаданою вище основою-діаметром і півколом з радіусом 96,5 км, проведеним з точки-центру, що лежить біля північної околиці с. Фащівка (середина основи). Загалом фактичні відстані -“радіуси” від указаної точки до контуру області змінюються у межах 80–110 км.

Зіставлення конфігурації області з відстанями між Тернополем і адміністративними центрами сусідніх областей свідчить про явне надання переваги Тернополю при проведенні меж області. Адже значення людності та економічної потужності усіх сусідніх обласних центрів більші, ніж Тернополя, тоді як лінії розмежування адміністративного впливу Тернополя, з однієї сторони, і Львова, Рівного, Чернівців та Івано-Франківська, з іншої, проходять значно ближче до останніх. Лише межа зі східною “сусідкою” – областю головним чином відповідає лінії рівноваги між Тернополем і Хмельницьким. Загальна довжина меж Тернопільської області становить 895 км, більше половини з них припадає на річки Дністер і Збруч (табл. 1.2). “Межевими” в області є 13 (із 17-ти) районів, отже, в середньому на один такий район припадає майже 69 км межі з сусідами. До обласних меж виходять своєю забудовою чи найближчими околицями 128 поселень Тернопільщини (у т. ч. 6 міських, серед них 3 районні центри), ще 90 населених пунктів лежать у 3-кілометровій примежовій смузі.

Таблиця 1.2

Довжина меж Тернопільської області*

Відтинок межі	Загальна довжина, км	У т. ч. річкова ділянка, км
Зі Львівською областю	130	–
З Рівненською областю	115	–
З Хмельницькою областю	323	245 (р. Збруч)
З Чернівецькою областю	112	112 (р. Дністер)
З Івано-Франківською областю	215	103 (р. Дністер), 2 (р. Золота Липа)
Разом	895	462
У т. ч. між крайніми точками:		
північною і східною	338	
східною і південною	8	
південною і західною	327	
західною і північною	222	

*Складено на основі опрацювання ГІС Google Earth.

Форму території області як певної фігури можна охарактеризувати показником т. зв. міри форми, що визначається за формулою $A = S:(0,282P)^2$, де S – площа фігури (території області), P – довжина її периметру (меж області). Якщо форма має вигляд круга, то значення A дорівнює одиниці, при розтягуванні форми цей показник прямує до нуля. Наприклад, для території України, форма якої доволі неправильна і витягнута, $A = 0,155$. Міра форми Тернопільської області трохи більша – 0,217, хоч також далека навіть від можливих середніх її показників.

Інший показник – індекс форми – характеризує компактність території. Його обчислюють за формулою $I = 1,27(S:L^2)$, де S – площа, а L – т. зв. довга вісь території (довжина відрізка між найбільш віддаленими точками, що лежать на її межі). Індекс форми може змінюватися від значень, близьких до 0 (у найменш компактних територіальних об'єктах), до 1 – у найбільш компактній фігурі, якою знову ж

таки є круг. Якщо врахувати, що довга вісь території Тернопільської області становить 197 км, то індекс її форми дорівнює 0,45. Тобто територія Тернопільщини має близьку до середньої компактність, як і територія всієї України (для останньої $I = 0,43$). За цим показником Тернопільська область знаходиться на рівні з Хмельницькою та Луганською (в офіційних межах до 2014 р.) областями, випереджаючи 10 інших регіонів України. Про доволі незначну компактність території області свідчить також співвідношення між найменшим і найбільшим “радіусами” території, проведеними з географічного центру області до її меж, – 0,38 (максимально можливе значення цього показника також 1).

Ідеальним варіантом для будь-якої адміністративної території є збіг місць розташування її адміністративного й географічного центрів, тобто відсутність “ексцентриситету”. Тернопіль як обласний центр розташований за 18 км на північ від

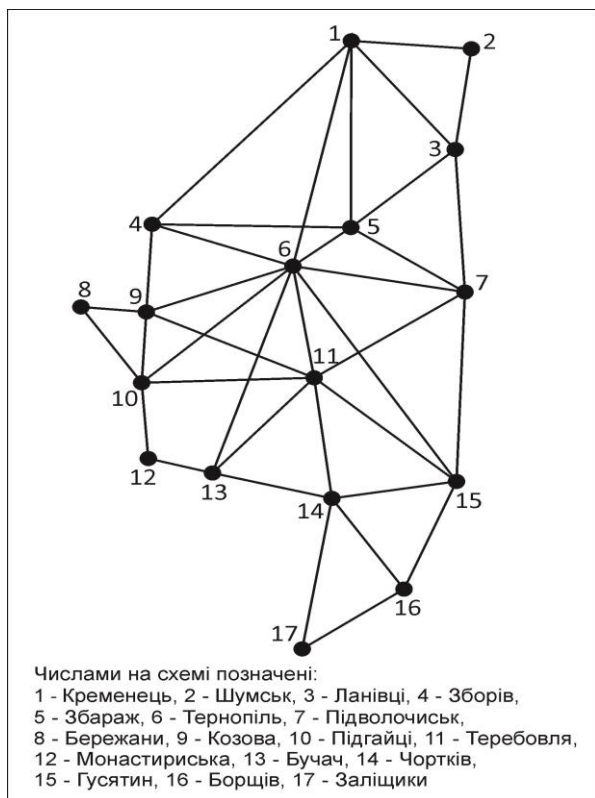

Рис. 1.2. Граф «Райони Тернопільської області»

мають значення S_i мають Тернопіль – 24 і Теребовля – 26, ці міста і є найбільш центральними в області. Для решти районних центрів індекс доступності змінюється від 30-ти (Підволочиськ, Гусятин, Підгайці) до 44-х і 48-ми для найбільш “периферійних” міст Бережани і Заліщики.

географічного центру регіону, отже, ексцентриситет території області незначний – 0,16 (обчислений як відношення фактичної відстані між географічним і обласним центрами області до максимально можливої, яка в нашому випадку дорівнює 113 км).

На центральність положення обласного центру вказує також найменше значення абсолютного індексу доступності його як вершини на графі районних центрів Тернопільщини.

На рис. 1.2 відображений граф, вершинами якого є районні центри, а ребрами – наявність автомобільних шляхів між ними. Абсолютний індекс доступності будь-якої вершини (S_i) обчислюється як сума найкоротших топологічних відстаней (кількості ребер) від цієї вершини до всіх інших. Центральне положення матимуть ті вершини, для яких значення індексу найменше. У нашому випадку міні-

1.2. ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ

1.2.1. Математико-географічне й годинно-поясне положення

Тернопільщина лежить між $48^{\circ}31'$ і $50^{\circ}16'$ пн. ш. та $24^{\circ}43'$ і $26^{\circ}27'$ сх. д. (більш точні значення координат крайніх точок подані у табл. 1.1). На основі зіставлення цих величин з координатами крайніх точок України й елементарних обчислень, здійснених з використанням відомих формул та констант, можна стверджувати, що:

по-перше, максимальна протяжність області вздовж меридіану й паралелі в градусній мірі майже однакова – $1^{\circ}45'$ і $1^{\circ}44'$ відповідно (у метричній мірі ці значення суттєво відрізняються, що зазначалося в попередньому параграфі);

по-друге, крайня південна точка області знаходиться північніше від крайньої південної точки України (мису Сарич) на $4^{\circ}08'$, а крайня північна точка області – південніше від крайньої північної точки України (що в околицях с. Грем'яч) на $2^{\circ}07'$. Аналогічно крайня західна точка області зміщена на схід від відповідної точки країни (в околиці с. Соломонове) на $2^{\circ}35'$, а крайня східна – на захід від точки, що в околицях с. Рання Зоря, на $13^{\circ}47'$;

по-третє, найкоротша відстань від межі області до екватора сягає приблизно 5 400 км (від крайньої південної точки), а до Північного полюса – 4 420 км (від крайньої північної точки);

по-четверте, щоденна різниця між полудневою висотою Сонця на крайніх південній і північній точках області становить $1^{\circ}45'$. Максимальною полуднева висота Сонця буває в день літнього сонцестояння (22 червня) на південній околиці області – $64^{\circ}56'$, а мінімальною – у день зимового сонцестояння (22 грудня) на північній околиці – $16^{\circ}17'$;

по-п'яте, щодоби день (схід Сонця) на території області розпочинається майже на годину (а точніше на 55 хв. 8 с) пізніше, ніж на території України. На крайній східній околиці області Сонце сходить на 6 хв. 56 с раніше, ніж на західній. Такою є різниця місцевого часу в межах області.

У тих самих широтах, в яких знаходиться Тернопільська область, в Україні лежать території 17-ти областей, у т. ч. Черкаської – майже повністю. На широті північної точки Тернопільщини розташовані м. Житомир і південна околиця Києва, а південної точки – Ужгород, Кропивницький, Дніпро і Луганськ. А широта Тернополя близька до широти Хмельницького, Черкас і Полтави. Якщо ж міряти масштабами планети, то в смугу, окреслену паралелями крайніх південної та північної точок Тернопільщини, крім теренів України, потрапляють частини територій 12-ти країн Європи і 2-х – Північної Америки. Це території Франції (з містами Париж, Реймс, Страсбург), Бельгії, Люксембургу, Німеччини (з містами Штутгарт, Франкфурт, Нюрнберг), Австрії, Чехії (з Прагою), Словаччини, Польщі (з Катовіце, Краковом), Росії (з Волгоградом, Біробіджаном, Хабаровськом), Казахстану (з Актобе, Карагандою), Монголії, Китаю. У Західній півкулі на широтах Тернопільщини проходить значна частина кордону Канади і США, до якого виходять південні частини канадських провінцій Британська Колумбія (з містом Ванкувер), Альберта, Саскачеван, Манітоба (з Вінніпегом), Онтаріо та північні частини американських штатів Вашингтон, Айдаго, Монтана, Північна Дакота, Міннесота. На тих самих широтах знаходяться

також північна частина Верхнього озера, гирло річки Святого Лаврентія та острів Ньюфаундленд.

Натомість довготна смуга, яка обмежена меридіанами крайніх західної та східної точок Тернопільщини, перетинає 6 областей України і 21 державу у трьох частинах світу. У неї потрапляють території Волинської, Рівненської, Івано-Франківської, Чернівецької областей зі своїми адміністративними центрами, а також Львівщини та Хмельниччини. Область лежить у тих самих довготах, що й частини територій Норвегії, Фінляндії (зі столицею Гельсінкі), Естонії (з Таллінном), Латвії, Литви (з Вільнюсом), Білорусі, Румунії (з Бухарестом), Болгарії, Греції, Туреччини, Лівії, Єгипту, Судану, Південного Судану, Центральноафриканської Республіки, Демократичної Республіки Конго, Замбії, Намібії, Зімбабве, Ботсвани (зі столицею Габороне), Південної Африки (з одним із столичних центрів – Блумфонтейном).

Україна і більшість зі згаданих держав (крім Норвегії, Білорусі, Туреччини й кількох африканських) розташовані у другому годинному поясі, куди також належать ще 12 країн (у т. ч. Молдова, Кіпр, Ізраїль). Отож, мешканці Тернопільщини живуть за тим самим поясним часом, що й мешканці названих країн другого годинного поясу. (Правда, з кінця березня до кінця жовтня різниця в часі, прийнятому в нас і африканських країнах, що не переходять на літній час, становить +1 год.) Час у другому поясі – т. зв. східноєвропейський (а в Україні – “київський”) – на одну годину випереджає центральноєвропейський, що поширений у решті країн Європи, крім Великобританії, Ірландії, Португалії та Ісландії, які живуть за західноєвропейським часом (різниця між Україною і ними дорівнює +2 год.). Час на Тернопільщині випереджає на 5 год. час у Ріо-де-Жанейро й Буенос-Айресі, на 7 год. – у Нью-Йорку, Вашингтоні, Оттаві, Торонто, на 10 год. – у Сан-Франциско, Лос-Анджелесі, Ванкувері. Водночас він поступається на 1 год. далекосхідноєвропейському (мінському, московському) часу, на 3,5 год. – часу в Делі, на 6 год. – у Пекіні, на 7 год. – у Токіо, на 8 год. – у Сідней, Мельбурні, Канберрі.

1.2.2. Фізико-географічне положення

Тернопільщина знаходиться у центральній частині Європейського субконтиненту приблизно між точками, що, за найбільш відомими версіями, символізують його географічний центр і розташовані на околицях с. Пурнушкес (поблизу Вільнюса) і с. Ділове (у Закарпатській області). Відстань від Тернополя до першої з них, що офіційно визнана центром Європи в країнах ЄС, становить приблизно 600 км, а до “українського” центру Європи – понад 200 км. До слова, на сайті російськомовної Вікіпедії тривалий час “висить” інформація про те, що одним з імовірних географічних центрів Європи є точка біля с. Вишеньки Тернопільської області (мабуть йдеться про поселення на півдні Теребовлянського району). Правда, в ній нема жодного натяку на методика його встановлення і відсутнє посилання на більш-менш достовірне джерело інформації; цього факту не знаходимо і в україномовних джерелах. Натомість прості вимірювання на віртуальному глобусі (ГІС Google Earth) дають нам інший цікавий факт: Тернопільщина і власне Тернопіль знаходяться майже на однакових відстанях до крайніх західної (мис Рока) і східної (східне підніжжя Полярного Уралу) точок Європи – 3015–3050 км від обласного центру. Приблизно такою самою (2935 км) є відстань і до крайньої південної точки – мису Мароккі, дещо меншою (2405 км) – до мису Нордкін, що є північною материковою околицею Європи.

Область є внутрішньоконтинентальною, віддаленою від морського узбережжя на сотні кілометрів. Найкоротшою є відстань до Чорного моря (393 км від крайньої східної точки області), значно більшими – до Балтійського й Азовського морів (603–685 км).

Тернопільська область повністю розташована на південно-західній околиці Східноєвропейської рівнини і майже повністю на її складовій частині – Подільській височині, займаючи західну окраїну останньої. Подільська височина на півночі Тернопільщини закінчується уступом Гологоро-Кременецького кряжу в сторону рівнини Малого Полісся, яка вузькою смугою вклинюється на територію області, а на південних і південно-західних межах круто обривається до каньйоноподібної долини Дністра. Вона відділяє названу височину від смуги передкарпатських височин – Хотинської та Покутської, за останньою до межі області найближче “підступає” гірська система Карпат (на відстань 55–60 км).

З тектонічно-структурного погляду Тернопільщина лежить на південному заході Східноєвропейської давньої платформи в межах Волино-Подільської плити (монокліналі), яка на захід від р. Серет і верхів'їв р. Горині переходить у Львівський палеозойський прогин. Осадочний чохол платформи виповнений різноманітними породами, які творять у приповерхневій частині численні родовища корисних копалин, насамперед будівельної сировини.

Тернопільщина знаходиться у помірному кліматичному поясі, на шляху західного перенесення повітряних мас, у т. зв. північній атлантико-континентальній кліматичній області, у вологій помірній теплій агрокліматичній зоні. Вона розташована на схід від Головного європейського вододілу, що розділяє річковий стік в Атлантику і північні моря, з однієї сторони, Середземномор'я і Чорноморсько-Азовський басейн, з другої; він (вододіл) майже впритул підходить до північно-західної межі області, однак не перетинає її. Область лежить на стику басейнів двох найбільших рік України, що несуть свої води в Чорне море, – Дніпра (його правої притоки Прип'яті) та Дністра. Вододіл між ними перетинає північну частину області, залишаючи за басейном Дністра 80 % її території. З погляду гідрологічного районування територія Тернопільщини належить до зони достатньої водності. Уся територія області потрапляє у межі Волинсько-Подільського артезіанського басейну.

Область майже повністю розташована в агрогрунтовій зоні Лісостепу, в її західній провінції з опідзоленими ґрунтами та чорноземами типовими. І лише вузька смуга на крайній півночі регіону заходить в агрогрунтову зону Українського Полісся, де поширені дерново-підзолисті та дерново-карбонатні ґрунти. Подібним чином характеризувалося донедавна розташування області з погляду фізико-географічного районування: на Східноєвропейській рівнинній країні майже повністю у природній зоні лісостепу, лише крайній північ – у зоні мішаних лісів (у Малому Поліссі) (*Фізико-географічне...*). За сучасною ж схемою фізико-географічного районування України вся територія Тернопільської області знаходиться у зоні широколистяних лісів на стику чотирьох фізико-географічних областей – Малого Полісся (крайній північний захід), Середньоподільської височинної (північний схід), Західноподільської височинної (центр і південь) і Розтоцько-Опільської горбогірної (захід). Широколистянолісова зона, яку нині виокремлюють у середньозахідній частині України – це продовження центральноєвропейських лісів, які змінюються лісостепом на Центральному Поділлі десь на східній межі Хмельницької області (*Нац. атлас..., 2007*).

Таким чином, фізико-географічне положення Тернопільщини дуже вигідне з

погляду комфортності проживання людей і різних видів життєдіяльності населення та його природокористування.

1.2.3. Історико-географічне положення

Тернопільська область лежить на історико-географічних землях Галичини, Волині та Поділля. Як зазначалося вище, в межах сучасної Тернопільщини ці землі власне стикаються й перетинаються, вона є їх єднальною ланкою - "замком". Колишня адміністративна Тернопільщина історично виникла і тривалий час існувала майже виключно на галицьких теренах. Правда, вже перша адміністративно-територіальна Тернопільщина (циркул) включила у свої межі вузьку смугу інтегрованих з Галичиною волинських земель (Збаражчину як частину "Галицької Волині"). Тернопільщина як воєводство приросла у західному й північно-західному напрямках власне галицькими та іншими межовими галицько-волинськими землями (нині – це східні та північно-східні території Львівщини), а в південному напрямку – інтегрованими з Галичиною подільськими територіями (Галицьким Поділлям як історичною Червогородщиною). Тернопільщина-область у порівнянні з Тернопільщиною-воєводством втратила на північному заході перехідні галицько-волинські землі, але долучила на півночі власне волинську Кременеччину (частину Південної Волині). Отже, сучасна Тернопільщина десь на 20% є історичною Волинню і на 80% – Галичиною (або Галичиною та Поділлям).

Географічне "співіснування" Галичини й Поділля на території Тернопільщини по-різному проявляється в історико- й природно-географічному планах. Історико-географічним Поділлям на Тернопільщині є її крайні південні й південно-східні терени, які були забрані в XIV ст. Литвою від Галичини, існували як Червогородське староство/повіт Подільського князівства/воєводства в Литовській і Польсько-Литовській державах, і були "повернені" Галичині ("Королівству Галичини і Володимирії") через чотири століття Австрією. Ця територія, яка з історичного погляду пройшла шлях від власне Галичини через Подільську Галичину до Галицького Поділля й відома як історичне Західне Поділля, перекиває близько 25 % території області. Природно-географічне ж Поділля – це Подільська височина, на якій лежить майже вся територія Тернопільської області – як галицька, так і волинська її частини. Отож, Тернопільська область суцільно, а також Львівська й Івано-Франківська області частково складають Західне Поділля з фізико-географічного погляду, яке можна умовно поділити на Галицьке Поділля (територіально ширше, ніж історичне з такою ж назвою) і Волинське Поділля (останнє заходить також у сусідню Хмельницьку область).

Таким чином, будучи складовою частиною трьох великих історичних країв – Галичини, Волині та Поділля, Тернопільщина межує на сході із Центральним Поділлям (Хмельницька область), яке належить до Правобережжя, на півдні – із Північною Бессарабією, відомою як Хотинщина, і Північною Буковиною (Чернівецька область), на південному заході – із галицьким Покуттям і Передкарпаттям (Івано-Франківська область), на заході та північному заході – із власне галицькою Львівщиною, на півночі – із власне волинською (і поліською) Рівненщиною. Ці землі мають тривалу історію формування та розвитку спочатку у складі давніх українських держав – Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, а далі держав, що ділили українські землі. Територія Тернопільщини віками несла на собі тягар як внутрішнього українського пограниччя, так і прикордонної периферії сусідніх двох, а то

й трьох держав-завойовників. (Про історико-географічні особливості розвитку Тернопільщини та зміни її політико-географічного положення йтиметься в наступних параграфах). Функції штучних політичних кордонів виконували природні об'єкти – ріка Дністер (із середини XIV ст., відколи задністрянські терени т. зв. Шипинської землі – пізнішої Буковини – потрапили до Молдовського князівства), річка Збруч і дністровсько-прип'ятський вододіл (з моменту першого поділу Польщі у 1772 р.). І лише в 1939–1940 рр., після радянського об'єднання українських земель, терени Тернопільщини вперше за майже 600-літню історію перестали бути прикордонними в складі різних неукраїнських держав і стали внутрішньоукраїнськими землями як в етнічному, так і державному сенсі.

1.2.4. Суспільно-географічне положення

Разом з територією всієї України Тернопільська область потрапляє в такі між-державні європейські регіони, як Центральна, Східна, Центральньо-Східна та Середня Європа. З погляду сучасного політико-географічного положення Тернопільщина є внутрішньодержавним регіоном України, наближеним до її кордонів. Серед держав, з якими межує Україна, чотири (Молдова, Румунія, Польща і Білорусь) є для області сусідами другого порядку, ще дві (Словаччина й Угорщина) – третього. Відстані до кордонів з названими державами від меж області, як і до їх столиць від обласного центру, не такі вже й значні як за європейськими “мірками”. Найкоротші (“повітряні”) відстані до державних кордонів змінюються від 25 до 185 км (табл. 1.3), а столиці сусідів України лежать на відстанях від 370 (Кишинів) до 640 (Братислава) км від Тернополя. І лише відстані до українсько-російського кордону (440 км) й Москви (1065 км) значно більші. Загалом у територіальному крузі з радіусом 500 км від Тернополя, знаходяться 4 столиці європейських держав (включно з Києвом), у кільці, окресленому радіусами 501 і 1 000 км – 17 столиць, 1 001 і 1 500 км – ще 14, а також м. Страсбург, що є одним із загальноєвропейських “столичних” міст, 1 501 і 2 000 км – 5. Ще 5 столиць країн Європи віддалені від обласного центру більш як на 2 000 км, найбільше – Лісабон (майже 3 000 км) і Рейк'явік (3 215 км).

У загальнодержавному вимірі територія Тернопільщини розташована на відстанях 400–500 км на захід від географічного центру України, а обласний центр віддалений від столиці держави – м. Києва на захід-південний захід на 370 км (“повітряним” шляхом) і 420 км (автошляхом). Область займає центральне положення у Західному регіоні України (при умові розширення поняття цього регіону з історико-географічного, що включає сім областей, створених у 1939–1945 рр., до сучасного “восьмиобласного” – ті самі області плюс Хмельницька). Тернопільщина межує із п'ятьма областями цього регіону: Рівненською (на півночі), Хмельницькою (на сході), Чернівецькою (на півдні), Івано-Франківською (на південному заході-заході), Львівською (на заході-північному заході). Найдовша межа – з Хмельницькою (323 км, $\frac{3}{4}$ з них припадає на річку Збруч) та Івано-Франківською (215 км, майже половина – вздовж р. Дністер) областями, найкоротша – з Чернівецькою областю (112 км, винятково по Дністру) (див. табл. 1.2).

Розташування області у середній широтній смузі України, що має найбільш сприятливі природно-географічні умови для землеробського освоєння і є ареалом підвищених показників густоти населення, як і зазначені вище відносна близькість до кордонів із шістьма державами й тісне сусідство з п'ятьма областями, визначають

сприятливе економіко-географічне положення Тернопільщини. Воно підсилюється проміжним положенням між столицею держави і Львовом як регіональним центром, близькістю до Прикарпатського промислового і Карпатського рекреаційного районів, а також вигідним транспортно-географічним положенням на шляхах загальнодержавного й міжнародного значення. Область лежить на магістральних шляхах, які з'єднують столицю, центральні та східні регіони країни й Причорномор'я зі Львовом, карпатськими областями, країнами ЄС і Балтикою, а саме: на залізниці Київ/Одеса – Жмеринка – Тернопіль – Львів з виходами на Польщу, Словаччину й Угорщину й автодорозі міжнародного значення Знам'янка – Вінниця – Тернопіль – Бережани – Стрий, що є частиною європейського маршруту E50 Махачкала (Росія) – Брест (Франція). Цей напрям доповнюють магістральна залізниця Тернопіль – Чернівці з виходами на Румунію та Молдову, автошляхи національного значення Тернопіль – Львів, Тернопіль – Івано-Франківськ і низка автодоріг регіонального значення (Ржищів – Біла Церква – Кременець, Острог – Кременець – Радивилів, Кам'янець-Подільський – Борщів – Коломия – Татарів). З півночі на південь Тернопільщину перетинає міжнародний автошлях Доманове (кордон з Білоруссю) – Луцьк – Тернопіль – Чернівці – Порубне (кордон з Румунією) як частина європейського маршруту E85 Клайпеда (Литва) – Александруполіс (Греція).

Таблиця 1.3

Найкоротші відстані від Тернопільської області до державних кордонів України*

Кордон з країною	Відстань від меж області до кордону “повітряним” шляхом		Відстань від Тернополя до міжнародного чи міждержавного пункту пропуску на кордоні			
	Км	Від точки	Автошляхом		Залізницею	
			Км	Пункт	Км	Пункт
Білоруссю	165	крайньої північної	317	Городище/Верх. Теребежов	383	Удрицьк/Гаринь
Польщею	101	біля с. Нище Зборівського району	195	Рава-Руська/Хребенне	218	Мостиська / Пшемисль
Словаччиною	164	біля с. Дуляби Бережанського району	356	Ужгород/Вишне Немецьке	413	Чоп/Черна-над-Тісоу
Угорщиною	185	біля с. Тростянци Монастириського р-ну	338	Вилок/Тісабеч	411	Чоп/Захонь
Румунією	33	крайньої південної	227	Порубне/Сірет	253	Вадул-Сірет/Вікшань
Молдовою	25	крайньої східної	220	Мамалига/Крива	265	Мамалига/Крива
Росією	440	крайньої північної	650	Сеньківка/Нові Юрковичі	841	Хутір-Михайлівський/Суземка

*Складено на основі опрацювання джерел: *Google Earth; Атлас автомобільних...; Південно-Західна...; Схема Львівської...*

Положення Тернопільщини на важливих залізничних й автомобільних шляхах міжнародного значення сприяли залученню її транспортної мережі до формування міжнародних транспортних коридорів: двох залізничних – пан'європейського (“критського”) № 3 (Берлін/Дрезден – Тернопіль – Київ) і № 5 Організації співдружності залізниць (Баяншене/Шопрон (Угорщина) – Тернопіль – Ляньюньган (Китай)) та автомобільного “Балтійське море – Чорне море” (Гданськ – Тернопіль – Одеса) (*Національний атлас..., 2007*).

1.3. ЗАСЕЛЕННЯ, ДЕРЖАВНА ПРИНАЛЕЖНІСТЬ І АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ ТЕРИТОРІЇ У РІЗНІ ІСТОРИЧНІ ПЕРІОДИ

1.3.1. Дослов'янський і ранньослов'янський періоди

Південь Тернопільщини, насамперед Придністров'я, належить до місць найдавнішого заселення людиною території України. Про це свідчать археологічні пам'ятки раннього палеоліту, виявлені вище і нижче за течією Дністра у сусідніх областях (у т. ч. пам'ятка раннього ашелю віком 300–400 тисяч років, знайдена біля с. Лука-Врублівецька на Хмельниччині). Залишки найдавніших відомих на теренах області стоянок первісних людей датуються пізнім ашелем (понад 150 тис. років тому) і середнім палеолітом (150–35 тис. років тому). Окремі пізньоашельські стоянки знайдені в центральній частині області (біля селища Великий Глибочок Тернопільського району і села Буглів Лановецького району), а понад півсотні стоянок середнього палеоліту – на півдні і в центрі області. В пізньому палеоліті (35–11 тис. років тому) і в мезоліті (кінець IX–VI тисячоліття до Р. Хр.) була заселена вже вся територія Тернопільщини (в області виявлено дві з половиною сотні пізньо-палеолітичних і 85 мезолітичних стоянок, поширених від Кременецького горбогір'я до Дністра) (табл. 1.4).

Із початку неоліту територія Тернопільщини опиняється на перехресті кількох шляхів проникнення і поширення відтворювального господарства, що проходили територією України, і стає околицею ряду землеробських культур, поширених із заходу (з Центральної Європи і Середнього Подунав'я), півдня (з Балканського півно-ва і Трансильванії) чи розвинених на власне українських землях (Правобережжі). На широтно-субмеридіональному шляху із заходу, який визначався напрямком долини Дністра і лісостепової Подільської височини, Тернопільщина стає східною окраїною неолітичних культур V–IV тис. до Р. Хр. – дунайської, лендельської та ін. Натомість для енеолітичної трипільської культури (IV – кінець III тисячоліття до Р. Хр.), що найбільше розвинулася у правобережному лісостепу, Тернопільщина стала західним краєм. На території області знайдено близько 300 трипільських пам'яток, найвідоміші з яких – у Придністров'ї (біля сіл Більче-Золоте, Верхняківці, Окопи, Кошилівці, Блищанка, міста Заліщики та ін.) і Збаразькому районі (с. Бодаки).

Західне походження очевидно мали племена комарівсько-тшинецької культури, які у XV–XII ст. до Р. Хр. заселяли всю територію області (їх інколи вважають ймовірними пращурами слов'ян), а з півдня прийшли фракійські племена, які в XI–VII ст. до Р. Хр. замешкали придністровську частину області. Культура т. зв. фракійського гальштату на території північно-східної Угорщини і Західної України має також назву “гава-голіградська культура” (біля с. Голігради Заліщицького району виявлено п'ять поселень її носіїв). Західною окраїною були землі Тернопільщини для населення, яке за етнічною належністю часто відносять до найдавніших праслов'ян, – племен чорноліської культури (могли заселяти північно-східні райони області в IX–VII ст. до Р. Хр.) та їх ймовірних нащадків – скіфів-орачів або сколотів. Загалом різні культурні групи скіфського часу у VII–IV ст. до Р. Хр. обіймали всю територію області (з понад сотні досліджених пам'яток – городища, поселення, могильники й поховання, в т. ч. кургани в селах Целіїв Гусятинського району, Зозулинці Заліщицького району).

Таблиця 1.4

Поширення археологічних культур на території Тернопільської області*

Археологічна культура	Час існування	Кількість пам'яток	Територія поширення
Ашель (пізній)	1,5 млн р. тому – 150 тис. р. тому	5	Вел. Глибочок 1 (Терноп. р-н), бас. р. Буглівка (Лановец. р-н)
Серед. палеоліт (мустьє)	150–35 тис. р. тому	58	Південна і центр. Тернопільщина
Пізній палеоліт	35–11 тис. р. тому	251	На всій території Тернопільщини
Мезоліт	Кін. IX–VI тис. до Р. Хр.	85	На всій території Тернопільщини
Лінійно-стрічкової кераміки (дунайська)	2-га пол. V – поч. IV тис. до Р. Хр.	8	Переважно в південній частині Тернопільщини
Трипільська	IV – кін. III тис. до Р. Хр.	292	На всій території Тернопільщини
Лендельська	IV – кін. III тис. до Р. Хр.	13	На півночі Тернопільщини
Кулястих амфор	Середина – 2-га пол. III тис. до Р. Хр.	41	На всій території Тернопільщини
Підкарпатська шнурової кераміки	XIX–XVI ст. до Р. Хр.	38	На всій території Тернопільщини
Городоцько-здобицька шнурової кераміки	Ост. чв. III – 1-ша чв. II тис. до Р. Хр.	1	Окремі пам'ятки
Багатоваликової кераміки	Кін. XVII – поч. XV ст. до Р. Хр.	1	Остап'є (Підволочиський р-н)
Комарівсько-тшинецька	XV–XII ст. до Р. Хр.	49	На всій території Тернопільщини
Культура Ноа	XIII–II ст. до Р. Хр.	19	Південна і центр. Тернопільщина
Лужицька	XI–IX ст. до Р. Хр.	2	Окремі пам'ятки
Ранній заліз. вік (культур. приналеж. невизнач.)		48	
Фракійський гальштат	XI–VII ст. до Р. Хр.	96	Південна і центр. Тернопільщина
Висоцька	XI–VI ст. до Р. Хр.	43	Центральна Тернопільщина
Різні групи скіфського часу	2-га пол. VII–V/IV ст. до Р. Хр.	128	На всій території Тернопільщини
Сарматська	III ст. до Р. Хр. – IV ст. після Р. Хр.	2	Окремі пам'ятки
Поморська	Кін. IV–II ст. до Р. Хр.	3	Окремі пам'ятки
Латенська	III–I ст. до Р. Хр.	1	Окремі пам'ятки
Поєнешти-лукашівська	Поч. II – 2-га пол. I ст. до Р. Хр.	5	На півдні Тернопільщини (на Дністрі)
Пшеворська	Сер. I ст. до Р. Хр. – III ст. після Р. Хр.	24	На всій території Тернопільщини
Липицька	I – поч. III ст.	16	Південний-захід Тернопільщини
Черняхівська	Кін. II – поч. V ст.	268	На всій території Тернопільщини
Вельбарська	II–IV ст.	2	Окремі пам'ятки
Празька	V–VII ст.	25	На всій території Тернопільщини
Луки-Райковецької	Кін. VII–X ст.	29	На всій території Тернопільщини
Давньоруська	X – 1-ша пол. XIII ст.	541	На всій території Тернопільщини
Недатовані пам'ятки		102	

*Джерело: *Тернопільський енциклопедичний ...*, т. 3, 2008, с. 21.

Від часу появи на карті Європи власне слов'янських племен (відомих в античних джерелах як венеди, згодом – склавини й анти) територія Тернопільщини належала до внутрішніх земель їх формування й розвитку. Вже у I ст. до Р. Хр. – II ст.

після Р. Хр. більша частина області була заселена ранньослов'янськими племенами пшеворської культури, а на північний схід області мали вплив племена зарубинецької культури. У II–V ст. всю територію області заселяють племена черняхівської культури: загалом тут відомо понад дві сотні поселень і півсотні могильників й окремих поховань її носіїв (найбільш відомими серед них є поселення в с. Кобилля Збараського району та могильник у с. Чернелів-Руський Тернопільського району). На думку одних науковців, носії черняхівської культури були вже представниками східнослов'янської групи (окремі вчені пробували ототожнити їх навіть з антаміпраукраїнцями), на думку інших, – прийшлими на терени України готами, однак більшість дослідників вважає, що черняхівську культуру створили різноетнічні племена, серед яких були нащадки скіфів і сарматів, венеди й анти, даки-фракійці й германські племена. Дійсно, територія Тернопільщини продовжувала залишатися західно-східним шляхом поширення різних народів – бастарнів, скірів (в останні століття до Р. Хр.), готів та інших германських племен (у перші століття християнської ери).

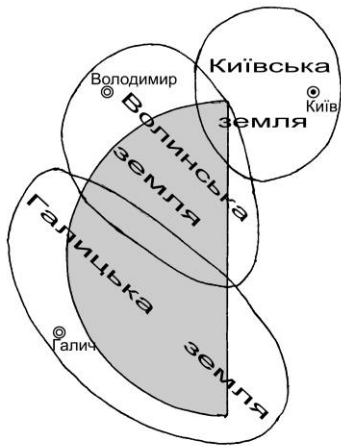
Щільність слов'янського заселення зростає у VIII–IX ст., коли на політичну арену вийшли літописні східнослов'янські племена. З цього часу землі Тернопільщини стають внутрішнім пограниччям східнослов'янського світу, яке розвинеться у внутрішню розмежованість української території і визначатиме історичну долю цих теренів впродовж багатьох століть.

На думку дослідників історії західноукраїнських земель, на теренах Тернопільської області могли стикатися своїми територіями розселення щонайменше три із семи відомих літописних племен, які брали безпосередню участь в українському етногенезі (*Полянський, 1990*). Це волиняни (відомі також першим літописцям як дуліби), які посідали північну частину області, хорвати (чи білі хорвати) – заселяли її південно-західні райони, тиверці, а, можливо, й уличі, що проживали на крайньому південному сході. Всі вони склали територіальні союзи племен, які згодом увійшли в орбіту політичних інтересів давньої Київської держави.

1.3.2. Давньоруський і галицько-волинський періоди

Якщо не враховувати ймовірне входження теренів Тернопільщини у скіфську та готську держави і гіпотетичне поширення сюди території антської держави-паксу, то першим відомим протодержавним утворенням, в які входила частина земель області, був дулібський (дулібсько-волинський) союз племен. Ядро союзу знаходилося десь на середньому Бузі (Західному Бузі), а тернопільські землі склали його південно-східну околицю. У IX–X ст. цей племінний союз був одним із трьох основних осередків ранньої державності у східних слов'ян (поряд із Руссю – полянським союзом із центром у Києві і Слав'єю – словенським союзом із центром у Новгороді).

У середині X ст. вся територія Тернопільщини була загарбана польськими феодалами, однак у 981 р. київський князь Володимир Святославович звільнив ці землі й остаточно приєднав їх до Київської держави. Центром політичного життя західних земель держави (Волині) стало засноване ним місто Володимир (сучасний Володимир-Волинський); Волинська земля-князівство починає проявляти свій інтерес на північні терени Тернопільщини (рис. 1.3).

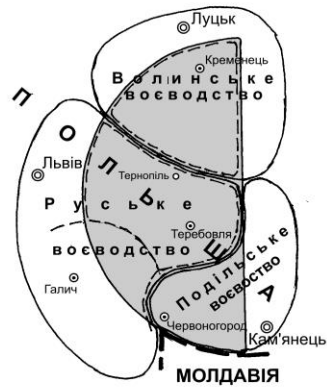
1. Кінець X - XI ст.

2. Друга половина XI - XIII ст.

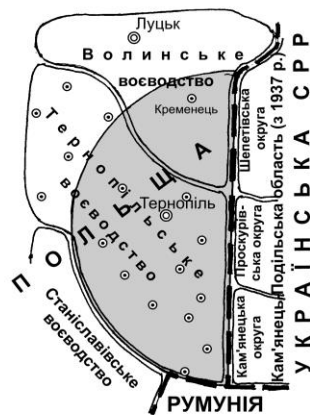
3. Друга половина XIV - перша третина XV ст.

4. Середина XVI ст. - 1772 р.

5. Кінець XVIII ст. - 1914 р.

6. 1921 - 1939 рр.

Рис. 1.3. Адміністративно- й політико-географічне положення сучасної Тернопільщини в різні історичні періоди

З початком розпаду Київської Русі (друга половина XI ст.) Тернопільщина перетворюється на один із осередків активного державного життя на західно-українських землях. У цей час на південному заході Київської Русі формується декілька відносно самостійних центрів князівської влади. Близько 1084 року в них осіли Ростиславичі, правнуки Ярослава Мудрого: Рюрик – у Перемишлі, Володар – у Звенигороді і Василько – в Теревовлі. Землі Тернопільщини потрапили до Звенигородського (середньозахідна частина) і Теревовлянського князівств (рис. 1.6, 2). Останнє (зі столицею, що лежала на землях Тернопільщини) обіймало центральну і південну частини області, на заході сягало Карпатських гір, включаючи землі Галича, а на півдні-південному сході межиріччям Дністра і Пруту виходило до степової зони, де стикалося з половецькими кочовими ордами. Землі придністровської смуги князівської Теревовлянщини, приблизно від нижньої течії Стрипи й далі за течією Дністра, відомі в літописах як Пониззя.

1141 року син Володаря Володимир (Володимирко) об'єднав усі три князівства в одне з центром у Звенигороді, а згодом переніс столицю до Галича. Десь відтоді започатковується поняття історико-географічної Галичини в широкому розумінні слова, яка, перекриваючи середню і південну частини Тернопільщини, виходила далі на схід і південь за річки Збруч і Дністер. За правління сина Володимирка Ярослава (“Осомисла”) межі Галицької землі-князівства поширилися аж до нижнього Дунаю.

У Волинській і Київській землях роз'єднавчі процеси активно проходили у середині XII ст. Волинська земля-князівство, яка відокремилася від Київської держави, розпалася на Володимирське і Луцьке князівства; у складі останнього перебувала більшість північних територій Тернопільщини. Північно-східні землі області, разом з іншими теренами, прилеглими до р. Горинь, з кінця XI ст. творили в складі Київського князівства Погоринську волость (Погорину). Тут у 1157 р. виникло невелике Шумське удільне князівство, яке в 1170 р. опинилося під владою дорогобузького князя. Дорогобузьке (чи Дорогобузько-Пересопницьке) князівство, що поширювалося на всі погоринські землі, у 1208 р. було приєднане до Луцького князівства. Отож, уся північна частина Тернопільщини ввійшла до історико-географічної Волині, розширеної у південно-східному напрямку.

У 1199 р. Волинська і Галицька землі були об'єднані волинським князем Романом Мстиславичем в одну державу – Галицько-Волинське князівство, що стала спадкоємицею Київської Русі. Попри відносну єдність нової держави і вивищення столичного Галича (у 1260-х рр. за правління Льва Даниловича столиця була перенесена до Львова), Волинь продовжувала жити автономним (а в деякі періоди – й окремішнім) суспільним життям.

У княжий період української історії почала формуватися сучасна мережа поселень Тернопільщини, виникли перші міста і села, відомі до нашого часу. Загалом на території області археологи виявили понад 90 городищ, близько 350 поселень і 100 могильників і поховань давньоруського часу (*Тернопільський енцикл. ..., т. 3, 2008*), а в перших руських літописах (“Повісті минулих літ”, “Київському” та “Галицько-Волинському”) є згадки про 12 поселень, прив'язаних до її території (табл. 1.5).

Найдавнішими за часом першої згадки є Микулин (сучасне селище Микулинці) – 1096 р. і розташована поблизу князя Теревовль (Теребовля) – 1097 р. На галицьких землях також згадуються остаточно не ідентифіковані городи Звенигород і Моклеков, а на межі з Волинською землею – Биковен. На землях Погорини літописними є городи Шумськ і Вигошев (сучасне с. Вишгородок), а у Волинському князівстві – Збараж, Крем'янець (Кременець), Торчів (можливо сучасний Поча-

їв), Данилів і Стіжок. Крім цих літописних городів, з княжих часів ведуть свій початок поселення Мельниця і Скала (Борщівський район), Біще (Бережанський район), Язловець (Буцацький район), Чернихівці (Збаразький район), Чернихів (Зборівський район), Савчинці (Кременецький район), Завалів (Підгаєцький район) (*Тернопільщина. Історія ...*, 2014).

Таблиця 1.5

**Літописні поселення на території Тернопільської області
(за “Літописом Руським”)***

Назва поселення	Дата першої згадки	Сучасне географічне розташування городища
Микулин	1096, 1144	мабуть під замком у смт Микулинці Тербовлянського р-ну
Теребовль	1097	на Замковій горі в м. Теребовля; за іншими міркуваннями – в с. Зеленче Тербовлянського р-ну
Звенигород	1144	біля с. Дзвенигорода Борщівського р-ну; за іншими міркуваннями – біля с. Звенигорода Буцацького р-ну
Шумськ	1149	між селами Бриків та Онишківці Шумського р-ну
Вигошев	1152	у с. Вишгородок Лановецького р-ну
Моклеков	1211	в урочищі Мокляки на околиці с. Білої Чортківського р-ну
Биковен	1211	в урочищі Білокониця біля с. Олієва Зборівського р-ну; за іншими міркуваннями – в урочищі Бузок біля с. Городища того самого р-ну
Збараж	1211	на Замковій горі в с. Старому Збаражі Збаразького р-ну
Крем’янець	1226	на Замковій горі в м. Кременець
Торчів	1231	ймовірно у м. Почасві (колиш. с. Новий Тараж) Кременецького р-ну
Данилів	1240	на г. Троїці на схід від с. Стіжка (біля колишнього с. Данилівки) Шумського р-ну
Стіжок	1261	в урочищі Замок на околиці с. Стіжка Шумського р-ну

*Складено за: *Літопис Руський*, 1989.

У Галицько-Волинській державі поряд з Теребовлею, що не втрачала організаційно-територіальні функції як центр удільного князівства, з’явилися нові адміністративні (волосні) центри – Кременець і Збараж.

Пограничне й транзитне географічне положення Галицько-Волинської держави з усіма негативними як для епохи середньовіччя політичними наслідками повністю проявило себе, коли на її західних і північних околицях зміцніли централізовані Угорське і Польське королівства та Велике князівство Литовське, а на сході-південному сході з’явилися нові кочівники – татари. Галицько-Волинські землі постійно протистояли сусідам-завойовникам.

На якийсь час галицькі землі Тернопільщини таки потрапили під владу угорського короля (у 1214–21 рр. з перервою він володів Галичиною), а з другої половини XIII ст. галицько-волинські князі змушені були коритися військово-політичному диктату Золотої Орди (на вимогу її правителів ліквідували низку оборонних укріплень, у т. ч. в Стіжку, Данилові, Крем’янці та інших городах). Остання таки підбила під свою зверхність у 1340 р. після смерті останнього галицького князя частину земель Галичини (насамперед Пониззя). Правда, знесилившись сама, Золота Орда швидко була усунута від серйозної боротьби за галицьку й волинську територіальну спадщину. Основна суперечка за землі Галицько-Волинської держави після її падіння розгорілася між Польщею, Литвою і (якийсь час) Угорщиною, а територія Тернопільщини стала об’єктом і ареною цього протистояння.

1.3.3. Польсько-литовський період

Галицько-Волинська держава припинила своє існування у 1349 р. Волинські землі Тернопільщини потрапили під владу великого литовського князя, а західні і центральні частини області опинилися під владою Польської та Угорської держав. З їхньою участю в Галичині було створене залежне державне утворення – т. зв. Руське королівство, до якого у 1377 р. долучено південно-західну частину Крем'яниччини. Правда, угорські територіальні зазіхання на галицькі землі доволі швидко була зведені нанівець: лише у 1372–79 і 1385–87 рр. Руське королівство перебувало у васальній залежності від угорської корони, надалі ним одноосібно заволоділа Польща.

Після 1363 р., коли Литва розбила Золоту Орду і вийшла на Дністровсько-Бозьке межиріччя, там, на колишніх землях Пониззя, почало формуватися Подільське князівство литовського роду Коріятовичів; їх влада поширилася на південно-східні землі Тернопільщини (рис. 1.3, 3). Так на території області окреслилася межа між Галичиною, що стала асоціюватися із територією “Руського королівства”, і Поділлям – удільним литовським князівством. Землі Тернопільщини перекривали частину східногалицьких і західноподільських теренів.

Однак Поділля, як і Кременеччина, стали також об'єктами територіальних інтересів Польської держави. Питання остаточної приналежності Кременеччини було розв'язане 1382 року на користь Литви (з 1355 р. ця територія таки встигла побувати в складі Польщі), тоді як польсько-литовський спір за подільські землі затягнувся на триваліший час і закінчився перемогою Польщі.

Після Кревської унії 1385 р., коли Польща і Литва розпочали курс на політичне зближення, відбулася перша спроба адміністративного впорядкування територіальних надбань цих держав на українських землях. У 1387 р. східногалицькі землі були остаточно приєднані до Польщі. Тут замість автономного “Руського королівства” було створено “Королівство Русі” – нову адміністративну одиницю (з центром у Львові) з обмеженою внутрішньою автономією. Водночас Волинь (із центром у Луцьку) і Поділля (центр – Кам'янець-Подільський) продовжували залишатися автономними князівствами у складі Литви. 1395 року Подільське князівство було передане у приватне володіння краківському воєводі, 1400 р. знову опинилося у Великому князівстві Литовському, а в 1430 р. остаточно приєднане до Польського королівства.

У 1434 р. у Польській державі формується доволі сталий адміністративно-територіальний устрій з поділом на воєводства як одиниці найвищого рівня. Руське воєводство успадкувало територію “Королівства Русі”, а Подільське воєводство – однойменного князівства. Сучасні тернопільські території, що входили у Руське воєводство, належали до т. зв. Галицької землі, а в ній – до 2-х староств: Тербовлянського (середня частина області) і Галицького (південно-західна її частина), а в Подільському воєводстві – до Червоногородського староства. (Місто Червоногород нині не існує, його територія після Другої світової війни включена в адміністративні межі с. Нирків Заліщицького району.) У XVI ст. староства були перетворені на повіті.

Автономія Волинського князівства була ліквідована лише в 1452 р., його волості (староства) стали провінціями на правах приватних володінь. Кременецька волость відійшла до королівського домену, сам Кременець, поряд з Луцьком і Володимиром, отримав функції центра державного намісництва Великого князівства Литовського. Збразька волость стала княжою волостью – васальним князівством, з якого в 1463 р. виділилася окрема волость із центром у Вишнівці як приватне володіння

князів Вишнівецьких.

На момент остаточної політичної інтеграції Польського королівства і Великого князівства Литовського (друга половина XVI ст.) відбулася уніфікація адміністративно-територіального поділу на галицько-подільських і волинських землях. 1566 року в складі Литви створене Волинське воєводство із Кременецьким повітом. Після Люблінської унії 1 липня 1569 р. всі землі Тернопільщини опинилися в новоутвореній двоєдиній Польсько-Литовській державі – Речі Посполитій і були передані під управління Польщі. Вони входили у 4 повіти 3-х воєводств, на території власне Тернопільщини знаходилися 3 повітові центри – Тереховля, Червогород і Кременець (рис. 1.3, 4).

Така ситуація зберігалася понад два століття. Територія області залишилася осторонь самоврядної козацької держави з її полково-сотенним устроєм, хоч саме на Тернопільщині відбулися важливі події українсько-польської війни, що передували появі Гетьманської держави. Власне, вона виникла після закінчення Збарасько-Зборівської воєнної кампанії і підписання Зборівської угоди 8 серпня 1649 р. Лише на нетривалий час змінилася політична приналежність південної частини Тернопільщини за наслідками турецько-польської війни і підписання Бучацького мирного договору 18 жовтня 1672 р. Згідно з ним територія Червогородського повіту (на південь від лінії Гусятин – Бучач і між річками Збруч, Стрипа і Дністер) разом з усім Подільським воєводством відійшла до Османської імперії. У ній ці землі склали т. зв. Чортківську нахію Кам'янецького ейялету Подільського пашалику. Однак вже 1683 р. Польща повернула собі ці території, що було закріплено умовами Карловицького миру 16 січня 1699 р.

У польсько-литовський період в основному сформувалася сучасна мережа поселень Тернопільщини. Саме на час, що тривав із середини XIV до 2-ї половини XVIII ст. припадає загалом понад 85 % усіх перших згадок про сучасні населені пункти області. До вцілілих з галицько-волинських часів поселень уже до кінця XIV ст. додалися: Поручин, Бережани, Урмань, Саранчуки (Бережанський район), Бучач, Дуліби, Рукомиш, Переволока, Бариш (Бучацький район), Хоростків, Копичинці, Сидорів, Яблунів (Гусятинський район), Іване-Золоте, Шутроминці (Заліщицький район), Вишнівець (Збараський район), Кобиловолоки (Теребовлянський район), Вел. Загайці, Сураж (Шумський район), Підгайці та ін. Найбільша ж кількість сучасних поселень виникла в XV ст. (майже 40 %) і XVI ст. (більш як третина) (табл. 1.6).

Майже одночасно із включенням галицьких і подільських теренів у Польську та Литовську держави сусідні до них задністрянські українські території (знані як Шипинська земля) відійшли до Угорського королівства, а в 1367 р. – до новоствореного Молдовського князівства. Таким чином, упродовж усього польсько-литовського періоду української історії річка Дністер на південній окраїні Тернопільщини (на відтинку 110 км) була лінією державного розмежування спочатку Литви, а далі Польщі з Молдовою (див. табл. 1.6). Остання у 1387–1497 рр. визнавала зверхність над собою Польського королівства, у 1514 р. стала васалом Османської імперії, а наприкінці XVI ст. перетворилася на звичайну турецьку провінцію. Отож, населення і терени південно-східного “кута” Тернопільщини (сучасних Борщівського і Заліщицького районів) часто першими ставали об’єктами нищівних турецько-татарських нападів і аренами тривалого міждержавного протистояння, а понад три десятки придністровських сіл, міст і містечок області – від Жежави (сучасне с. Зелений Гай) і Заліщик на заході до Трубочина й Окопів на сході – безпосередньо лежали на лінії постійного неспокою.

Таблиця 1.6

Розподіл поселень Тернопільської області за часом першої згадки*

№ з/п	Райони	Час першої письмової згадки, століття										Усього
		XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX	
1	Бережанський				8	28	7	1	6	4		54
2	Борщівський		1	1	5	36	14	5	6	2		70
3	Бучацький			1	6	23	10	7	8	4		59
4	Гусятинський				5	25	24	2	3	2		61
5	Заліщицький				2	28	13	3	2	6	1	55
6	Збаразький			1	2	32	23	6	2	9		75
7	Зборівський			1	-	27	40	10	11	1		90
8	Козівський					17	9	8	8	7	2	51
9	Кременецький			1	1	21	36	1	6	2		68
10	Лановецький		1			19	23	5	3			51
11	Монастирський					30	7	1	6	2	1	47
12	Підволочиський					20	33	5	4			62
13	Підгасцький				3	15	5	1	9	2		35
14	Теребовлянський	2			1	33	22	10	9	1		78
15	Тернопільський					24	20	2	8	4	1	59
16	Чортківський					18	23	11	4		1	57
17	Шумський		1	1	2	13	37	1	2	1		58
	Разом	2	3	6	35	409	346	79	97	47	6	1030
	У т. ч. у %	0,2	0,4	0,6	3,4	39,6	33,6	7,7	9,4	4,5	0,6	100,0

*Складено на основі опрацювання джерела: *Тернопільщина. Історія ...*, 2014.

Багато поселень у польсько-литовський період отримали статус міст і містечок, які стали осередками ремісничої діяльності та оборонними пунктами для навколишніх хліборобських місцевостей; їх топографічну структуру визначали замки – відновлені, перебудовані чи зведені “з нуля”. Тернопільщина, яка знаходилася поряд з Покутським (Волоським) шляхом і в яку безпосередньо вели Кучманський і Чорний шляхи татарських грабіжницьких набігів, мала чи не найбільшу щільність оборонних споруд на українських землях. Загалом тут встановлено понад 120 населених пунктів, в яких збереглися або колись існували замки, замочки, оборонні двори, фортеці, фортифіковані міста, оборонні монастирі та храми (рис. 1.4) (*Замки Тернопілля*, 2007). Це засвідчує і сучасна географія вцілілих в Україні замків, фортець чи їх залишків: із 119-ти пам’яток оборонної архітектури, створених до XVIII ст. включно, 23 знаходяться на Тернопільщині (*Івченко*, 2007) (за іншими даними їх близько 30-ти (*Мороз*, 2009)).

Замки брали під свій захист і торговельні шляхи, які з’єднували у XV – першій половині XVII ст. найбільші міста Волині й Галичини з Кам’янцем.

На шляху, що вів із Володимира і Луцька, поряд з відновленою неприступною фортецею розвинувся один з найбільших на тогочасних західноукраїнських землях осередків міських ремесел – Кременець.

Продовжувала традиції укріпленого форпосту на шляхах, що вели зі сходу і півдня, Теребовлянська фортеця, яка тричі (у 1360-х, 1530-х і 1631 рр.) відроджувалася і зміцнювалася на місці колишнього княжого замку.

Неподалік львівського шляху на р. Серет у 1540 р. був закладений замок, що дав початок місту Тернополю. У другій половині XVII ст. він став важливим торговельним центром.

Більшість міст і містечок Тернопільщини впродовж XV–XVIII ст. мали магдебурзьке право (повне чи обмежене), згідно з яким здобували самоуправління.

Рис. 1.4. Поселення Тернопільщини, в яких у різний час існували оборонні споруди (джерело: *Замки Тернопілля, 2007*)

Серед перших поселень, які отримали його від польського короля чи/ї великого литовського князя, були центри староств – Тербовля (1389 р.), Кременець (1438 р.), Червогород (1448 р.) та ін. Тернопіль здобув магдебурзьке право у 1548 р. Загалом магдебургією володіли понад півсотні населених пунктів Тернопільщини, в т.ч. 2/3 сучасних міських поселень (табл. 1.7).

Таблиця 1.7

Міста і містечка Тернопільщини, які мали магдебурзьке право*

Місто, містечко	Рік отримання магдебургії	Сучасна назва й адміністративний статус поселення	Район
Тербовля	1387	Тербовля, м.	Тербовлянський
Дрищів	1420	Надрічне, с.	Бережанський
Жуків	1420	Жуків, с.	Бережанський
Кременець	1438	Кременець, м.	Кременецький
Нараїв	1443	Нараїв, с.	Бережанський
Скала	1443	Скала-Подільська, смт	Борщівський
Червогород	1448	не існує, урочище біля с. Нирків	Заліщицький
Бедриківці	1453	Бедриківці, с.	Заліщицький
Монастирища	1454	Монастирська, м	Монастирський
Золотники	1485	Золотники, с.	Тербовлянський
Вишнівець	кін. XV ст.	Вишнівець	Збарзький
Філіпковці	1505	Пилипче, с.	Борщівський
Бучач	1515	Бучач, м.	Бучацький
Ягільниця	1518	Ягільниця, с.	Чортківський
Язловець	1519	Язловець, с.	Бучацький
Заложці	1520	Залізці, смт	Зборівський
Бережани	1530	Бережани, м.	Бережанський
Борки	1530	Великі Бірки, смт	Тернопільський
Куропатники	1531	Куропатники, с.	Бережанський
Чортків	1532	Чортків, м.	Чортківський
Підгайці	1539	Підгайці, м.	Підгаєцький
Озерна	1542	Озерна, с.	Зборівський
Тернопіль	1548	Тернопіль, м.	Тернопільський
Устя-Зелене	1548	Устя-Зелене, с.	Монастирський
Будзанів	1549	Буданів, с.	Тербовлянський
Товсте	1549	Товсте, смт	Заліщицький
Горожанка	1550	Горожанка, с.	Монастирський
Сухостав	1553	Сухостав, с.	Гусятинський
Вишгородок	1554	Вишгородок	Лановецький
Бариш	1559	Бариш, с.	Бучацький
Гусятин	1559	Гусятин, смт	Гусятинський
Копичинці	1564	Копичинці, м.	Гусятинський
Андріїв	1568	Новий Олексинець, с.	Кременецький
Попівці	1568	Попівці, с.	Заліщицький
Козлів	1577	Козлів, смт	Козівський

Золотий Потік	1578	Золотий Потік, смт	Бучацький
Хоростків	1578	Хоростків, м.	Гусятинський
Микулинці	1595	Микулинці, смт	Теребовлянський
Скалат	1600	Скалат, м.	Підволочиський
Голгочі	1610	Голгоча, с.	Підгаєцький
Струсів	1610	Струсів, с.	Теребовлянський
Касперівці	1619	Касперівці, с.	Заліщицький
Вербів	1620	Вербів, с.	Підгаєцький
Лідихів	1621	Лідихів, с.	Кременецький
Борщів	1629	Борщів, м.	Борщівський
Новий Бжезь	1646	Збриж, с.	Борщівський
Зборів	1689	Зборів, м.	Зборівський
Збараж	1689	Збараж	Збаразький
Окопи	1700	Окопи, с.	Борщівський
Гримайлів	1720	Гримайлів, смт	Гусятинський
Товсте	1720	Товсте, с.	Гусятинський
Завалів	1729	Завалів, с.	Підгаєцький
Заліщики	1766	Заліщики, м.	Заліщицький
Мельниця	1767	Мельниця-Подільська, смт	Борщівський
Почаїв	1778	Почаїв, м.	Кременецький

*Складено за: Гуцал, 2004.

Багато містечок свого часу втратили магдебурзьке право внаслідок економічного занепаду чи розрух, спричинених постійними війнами. Найбільш спустошливими для краю були часті татарські й турецькі навали, що тривали аж до 1699 р., водночас немало поселень зазнали руйнувань в роки численних козацьких війн. Остаточо магдебурзьке право на теренах Тернопільщини було скасоване у 1786 р. (для галицьких і подільських міст і містечок) і у 1831 (для волинських) указами нових володарів цих земель – австрійського цісаря і російського імператора.

1.3.4. Австрійсько-російський період

Ослаблення Речі Посполитої у другій половині XVIII ст. привело до трьох поділів її території між Російською імперією, Австрійською монархією Габсбургів та Пруським королівством. У результаті цих подій прикордонне положення Тернопільщини посилюється, а її територія черговий раз піддається міждержавному розчленуванню.

Внаслідок першого поділу, здійсненого за Петербурзькою конвенцією від 5 серпня 1772 р., Австрія відторгнула від Польщі все Руське воєводство і західну частину (до р. Збруч) Подільського воєводства, а згідно з австро-російською угодою 18 вересня 1773 р. зайняла також вузьку південну смугу Кременецького повіту Волинського воєводства (разом із м. Збараж). Ці землі ввійшли у створене в складі Австрії “Королівство Галичини і Володимирії” (“Галіції та Льодомерії”) – провінцію на правах “коронного краю” з центром у Львові. (Відтоді р. Збруч стала новою межею між старими історико-географічними землями – Галичиною і Поділлям.) За Польщею залишилися волинські та решта подільських земель (на схід від Збруча).

На Тернопільщині польсько-австрійський кордон пройшов від крайньої пів-

нічно-західної точки області (біля с. Лідихів на стику з сучасними Рівненською і Львівською областями) до крайньої південно-східної точки (біля с. Окопи на стику з Чернівецькою і Хмельницькою областями), загальна протяжність кордону між ними становила 360 км. Він складався з трьох нерівних частин, дві з яких співпадали із сучасними межами Тернопільщини: 1) на північному заході – межа із Львівською областю (10 км від вказаної вище точки в околицях Лідихова через пасмо Вороняк до перетину з річкою Іквою біля с. Крутнів); 2) на сході – межа з Хмельницькою областю (245 км вздовж річки Збруч майже від його витoku до гирла). Третя частина польсько-австрійського кордону (105 км) перетинала власне територію Тернопільської області. Вона тягнулася від урочища Чорний Ліс (у сучасному Зборівському районі) на південь-південний схід до іншого урочища Чорний Ліс (у сучасному Збаразькому районі; обидва лісові урочища знаходилися в австрійській частині, пізніше в них виникли однойменні поселення) і далі – у східному напрямку до верхів'я річки Збруч. Кордон проходив здебільшого Товтровим кряжем й Авратинською височиною приблизно вздовж лінії горинсько-дністровського вододілу (табл. 1.8).

Під владу Австрії потрапили всі землі Тернопільщини в басейнах лівих приток Дністра, крім території семи поселень у верхів'ях річок Гнізни та Гнилої Гнізни (Заруддя, Олишківці, Витківці, Колодне, Болязуби, Шимківці, Мусорівці). Ці поселення разом з іншими, розташованими в басейнах річок Горинь та Іква, залишалися у складі Речі Посполитої. Однак така ситуація тривала недовго. За другим поділом Польщі (січень 1793 р.) Росія зайняла Правобережну Україну і вийшла зі сходу на р. Збруч, а за третім (червень 1795 р.) – приєднала до себе землі північної частини Тернопільщини, що відповідала території сучасних Кременецького, Шумського, Лановецького районів і північної частини Збаразького району. Польсько-австрійський кордон став російсько-австрійським. Після того, як Росія у 1812 р. відторгнула від Молдови/Османської імперії частину Дністровсько-Прутського межиріччя включно з Хотинщиною, цей кордон приріс ще на 52 км по Дністру між гирлами його приток – Збруча й Онута. Загалом 130 поселень Тернопільщини опинилися в прилеглий до австрійсько-російського кордону п'ятикілометровій смузі, у т. ч. 103 – з австрійського боку, решта – з російського.

Натомість дністровська ділянка державного кордону на захід від гирла р. Онут перестала існувати, оскільки Австрія ще в 1775 р. поширила свою владу на Буковину, приєднавши її до Галичини і Володимирії. Правда, після створення у 1849 р. окремого “Герцогства Буковина” два десятки придністровських поселень Тернопільщини (від Устя до Жежави – сучасного Зеленого Гаю) опинилися на межі двох коронних країв Австрійської імперії.

Землі на півночі Тернопільщини були розподілені Російською імперією між Кременецьким і Ямпільським повітами (“уїздами”) і включені до Подільського намісництва. Після його ліквідації (кінець 1796 р.) там було відновлено більший за площею Кременецький повіт, який увійшов до Волинської губернії (з центром спочатку у Новоград-Волинському, а згодом – у Житомирі) (рис. 1.3, 5). За реформою 1861 р. повіт ділився на волості (всього їх було створено 17, у т. ч. на землях Тернопільщини – 14), а ті – на громади. Волосними центрами стали: Білокриниця, Великі Бережці, Горинка, Старий Олексинець, Почаїв (сучасний Кременецький район), Вишнівець, Заруддя (Збаразький район), Білозірка, Борсуки, Вербовець, Вишгородок, нетривалий час Ланівці (Лановецький район), Бірки, Великі Дедеркали, Шумськ

(Шумський район). Адміністративно-територіальна ситуація на підросійській Кременеччині залишалася більш-менш стабільною до кінця Першої світової війни.

Таблиця 1.8

Державні кордони і прикордонні поселення на території Тернопільщини в різні історичні періоди*

Відтинки кордону, його довжина, державна приналежність і час існування	Лінія прикордонних поселень	Район / загальна к-ть поселень ¹
<i>по річці Дністер (58 км):</i> литовсько-молдовський (зі сторони Литви), кін. XIV ст. – 1430; польсько-молдовський/турецький (зі сторони Польщі), 1430–1772; польсько-румунський (зі сторони Польщі), 1920–1939; радянсько-румунський (зі сторони УРСР), 1939–1940	Жежава (Зелений Гай) – Заліщики – Бедриківці – Касперівці – Городок – Костільники (Виноградне) – Синьків – Колодрібка	Заліщанський / 13
	Шупарка – Бабинці – Пилипче – Устя	Борщівський / 6
<i>по річці Дністер (52 км):</i> такий самий, як і попередній, а також: австрійсько-молдовський/турецький (зі сторони Австрії), 1772–1812; австрійсько-російський (зі сторони Австрії), 1812–1917	Горошова – Устя – Мельниця-Подільська – Вільховець – Дзвенигород – Трубочин – Білівці – Вигода – Окопи	Борщівський / 17
<i>через Вороняки, по Товтровому кряжу й Авратинській височині (115 км):</i> польсько-австрійський (зі сторони Польщі), 1772/1773–1795; російсько-австрійський (зі сторони Росії), 1795–1917; українсько-австрійський (зі сторони УНР), 1917–1918	Лідихів – Крутнів – Лопушне – Волиця – Нов. Олексинець – Башуки –	Кременецький / 10
	Гніздичне – Болязуби – Колодне – Шимківці – Мусорівці –	Збаранський / 7
	Шили – Лопушне – Коржківці – Верешаки – Кутиска – Москалівка – Білозірка	Лановецький / 10
<i>по Товтровому кряжу й Авратинській височині (105 км):</i> австрійсько-польський (зі сторони Австрії), 1772/1773–1795; австрійсько-російський (зі сторони Австрії), 1795–1917; австрійсько-український (зі сторони Австрії), 1917–1918	(Чорний Ліс) – Панасівка – Гаї-Розтоцькі – Мильне – Дітківці –	Зборівський / 7
	Мала Березовиця – Кобиля – Іванчани – Доброводи – Новики – (Чорний Ліс) – Зарудечко – Капустинці – Синява – Шили –	Збаранський / 17
	Гнилиці – Кошляки	Підволочиський / 3
<i>по річці Збруч (245 км):</i> австрійсько-польський (зі сторони Австрії), 1772–1793; австрійсько-російський (зі сторони Австрії), 1793–1917; австрійсько-український (зі сторони Австрії), 1917–1918; польсько-радянський (зі сторони Польщі), 1920–1939	Щаснівка – Пальчинці – Токи – Просівці – Дорофіївка – Підволочиськ – Оріховець – Рожиськ – Фащівка –	Підволочиський / 20
	Мала Лука – Кокошинці – Козина – Калагарівка – Личківці – Вільхівчик – Гусятин – Боднарівка – Шидлівці – Сидорів –	Гусятинський / 15
	Зелена – Коцюбинчики – Сокиринці –	Чортківський / 5
	Скала-Подільська – Бережанка – Трійця – Турильче – Вербівка – Нивра – Залісся – Новосілка (Збручанське) – Кудринці – Завалля – Боришківці – Вигода – Окопи	Борщівський / 21

¹ Враховані всі сучасні поселення у прилеглий до кордону 5-кілометровій смузі.

*Складено на основі опрацювання джерел: *Second Military Survey (1806-1869), Военно-топографическая карта..., Google Earth.*

Натомість, на півдавстрійських землях відбувалися перманентні адміністративні зміни, пов'язані як із державною політикою впорядкування територіального устрою, так і воєнно-політичними подіями. Одиницями поділу були округи (циркули або крайси), якийсь час дистрикти й домінії, згодом – повіти, а низовою ланкою – громади (як правило, охоплювали один населений пункт). Особливо активно реорганізація АТП відбувалася в перше десятиліття після входження земель в Австрійську імперію. Перші циркули “Королівства Галичини і Володимирії” успадкували територіальну основу польських воєводств, серед них – Червоноруський (на місці Руського воєводства) і Подільський (на землях Червоногородського повіту Подільського воєводства), в які входили терени Тернопільщини. Однак уже в середині 1770-х рр. поселення області належали до Львівського округу (а в ньому – до дистриктів Тереховлянського, Бережанського, Зборівського і Бродівського, в останній входив, зокрема, Тернопіль) та Галицького округу (Чортківського, Буданівського, Монастириського і Галицького дистриктів) (*Carte Nouvelle ...*). У 1777 р. кількість дистриктів зменшилася до 4-х: Бережанський і Бродівський – у Львівському окрузі, Заліщицький і Галицький – у Станіславівському (ним став Галицький округ), а згідно з реформою 1782 р. дистрикти були ліквідовані. Натомість, збільшилася кількість циркулів, що стали основною ланкою адміністративно-територіального поділу Австрійської імперії. На землях Тернопільщини їх було 5: Тернопільський (об'єднував громади лише на території сучасної області), Заліщицький і Бережанський (перекривали також території сусідніх областей), Бродівський і Станіславівський (лише частково заходили в межі Тернопільщини) (табл. 1.9). Бродівський циркул з 1789 р. став Золочівським, а Заліщицький з 1816 р. – Чортківським; при цьому відбулася також часткова реорганізація меж усіх адміністративно-територіальних одиниць Тернопільщини.

Таблиця 1.9

Адміністративно-територіальний поділ півдавстрійської частини Тернопільщини після реформи 1782 р. за даними Йосифінської метрики (1785–1788 рр.)*

№ з/п	Циркули (округи)	Кількість громад (у т. ч. у межах сучасної області)	Кількість поселень (у т. ч. у межах сучасної Тернопільської області)						
			Всього	Міських			Сільських		
				Міст	Містечок	Передмість	Сіл	Присілків	Колоній
1	Бережанський	354 (122)	433 (166)	2 (1)	21 (6)	2 (1)	379 (142)	23 (15)	6 (1)
2	Бродівський	311 (81)	449 (106)	8 (–)	18 (4)	17 (3)	337 (90)	60 (7)	9 (2)
3	Заліщицький	294 (206)	346 (248)	5 (4)	17 (12)	2 (2)	322 (230)	(–)	– (–)
4	Тернопільський	265 (265)	304 (304)	5 (5)	10 (10)	4 (4)	273 (273)	12 (12)	– (–)
5	Станіславівський	294 (38)	367 (43)	8 (1)	15 (2)	7 (–)	325 (39)	12 (1)	– (–)

*Складено на основі опрацювання джерела: *Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики, 1965.*

Міждержавне перекроювання Європи в часи наполеонівських війн залишило свій слід і на теренах Тернопільщини, де з'явився “Тернопільський край”. Так назвали територіальне утворення, що існувало з весни 1810 р. до літа 1815 р. на зем-

лях, які за умовами Шенбрунського перемир'я (14 жовтня 1809 р.) перейшли від Австрії до Росії. Тернопільський край займав смугу між річкою Збруч і лінією Залізці – Зборів – р. Стрипа. Спочатку поділявся на Тернопільський і Заліщицький округи, а в 1814 р. було утворено третій округ – Теревовлянський. За умовами Віденського конгресу від 6 червня 1815 р. територія Тернопільського краю була повернена Австрії, і там відновився її адміністративно-територіальний поділ.

Значні зміни в державному устрої Австрійської імперії відбулися у другій половині 50-х років XIX ст. Конституція 1860 р. надала провінціям адміністративну автономію, а в 1867 р. Австрійська імперія була перетворена на двоєдину монархію – Австро-Угорщину. “Королівство Галичини і Володимирії” як Галицьке намісництво залишилося автономною провінцією австрійської частини монархії. Цього ж року була проведена нова адміністративно-територіальна реформа, згідно з якою циркули були ліквідовані, а основними одиницями поділу стали повіти, які ділилися на гміни. Повіти в австрійській частині Тернопільщини почали виокремлювати в межах циркулів ще у 1854 р., спочатку їх було створено 25 (табл. 1.10). За реформою 1867 р. сформовано 12 укрупнених повітів: Бережанський, Борщівський, Бучацький, Гусятинський (з початку XX ст. – Копичинецький), Заліщицький, Збаразький, Зборівський (виокремлений із Золочівського у 1912 р.), Підгаєцький, Скалатський, Теревовлянський, Тернопільський і Чортківський. Деякі населені пункти на заході області входили до Бродівського і Рогатинського повітів.

Нові зміни територіального устрою галицької частини Тернопільщини були продиктовані умовами Першої світової війни. Під час чергової російської окупації краю з вересня 1914 р. до грудня 1917 р. там існувала Тернопільська губернія, яка входила до воєнного генерал-губернаторства Галичини. Двічі в періоди успішних наступальних операцій російських військ губернія поширювалася на 15 повітів (включно зі Станіславівським і Калуським) (див. рис. 1.1), однак під час наступу австро-німецьких сил у другій половині 1915 р. скорочувалася до 8-ми східних тернопільських повітів. Після ліквідації Тернопільської губернії російська армія втримувала до лютого 1918 р. лише Збаразький і Скалатський повіти, які були підпорядковані волинському губернатору. З кінця 1917 р. на неповний рік у краї відновилася діяльність австрійської адміністрації.

Упродовж другої половини XVIII–XIX ст. на Тернопільщині ущільнилася мережа поселень. На менш залюднених теренах з'являлися окремі поселення-“вкраплення”: Вигода, Латківці, Констанція (у Борщівському районі), Ангелівка, Бересток, Королівка, Вигода (у Заліщицькому), а то й цілі поселенські ареали, представлені малими селами й хуторами: в межиріччі Стрипи й Коропця на Підгаєччині – Бронгалівка, Вага, Поплави, Шкіндерівка (сучасне Сонячне), Ригайлиха (Степове), Юстинівка; у верхів'ях р. Вільховець на Бучаччині – Нові Петликівці, Пушкарі, Матеушівка, Мартинівка; навколо ділянки цілинного степу на заході Теревовлянщини – Панталіха, Гончарки, Людвиківка (сучасне Дворіччя), Воля Глухівська (нині – у складі с. Багатківці). По всій території Тернопільщини виникали численні хутори, які згодом або розрослися у більші села, або були об'єднані в такі, або надовго залишалися одно- чи кількохдвірними населеними пунктами.

Особливо активно процес розсіяного заселення краю відбувався після селянських реформ, проведених в Австрії (1848 р.) і Росії (1861 р.), які відмінили кріпосне право.

В умовах обмежених запасів земель, безпосередньо придатних для ведення сільського господарства, хутори, їх групи й цілі села виникали на вирубаних лісових ділянках – згадані вище два поселення Чорний Ліс у Зборівському й Збаразькому районах, хутори на північ від Нарасва (Бережанський район), Якубівка (Заліщицький район), Залісея (Козівський район) та ін.

Таблиця 1.10

**Адміністративно-територіальний поділ півдавстрійської частини
Тернопільщини напередодні і після реформи 1867 р.***

Із середини 1850-х до 1867 року							
№ з/п	Округи (циркули), повіти	Площа, км ²	Населення у 1866 р., тис. ос.	№ з/п	Округи (циркули), повіти	Площа, км ²	Населення у 1866 р., тис. ос.
I Бережанський округ		4 186	238,8	5	Мединський повіт	350	21,8
1	Бережанський повіт	566	33,6	6	Микулинецький повіт	347	24,1
2	Козівський повіт	...	...	7	Скалатський повіт	404	28,4
3	Підгаєцький повіт	577	33,0	8	Теребовлянський повіт	364	28,0
II Золочівський округ		5 398	280,9	9	Тернопільський повіт	435	40,8
1	Залозецький повіт	...	...	V Чортківський округ		3 745	280,7
2	Зборівський повіт	...	...	1	Борщівський повіт	427	34,6
III Станіславівський округ		5 563	306,9	2	Буданівський повіт	380	24,4
1	Монастирський повіт	...	...	3	Гусятинський повіт	550	28,7
2	Бучацький повіт	...	...	4	Заліщицький повіт	332	31,8
IV Тернопільський округ		3 635	251,2	5	Копичинецький повіт	503	34,1
1	Гримайлівський повіт	443	29,2	6	Мельницький повіт	408	32,5
2	Збаразький повіт	399	28,5	7	Тлустенський повіт	385	29,3
3	Золотниківський повіт	422	24,4	8	Чортківський повіт	429	32,9
4	Ігровицький повіт	374	21,0	9	Язлівецький повіт	404	27,7
Із 1867 до 1914 року							
№ з/п	Повіти	Площа, км ²	Населення у 1867 р., тис. ос.	№ з/п	Повіти	Площа, км ²	Населення у 1867 р., тис. ос.
1	Бережанський	1 097	65,9	7	Зборівський (з 1912 р.)	...	...
2	Борщівський	766	67,5	8	Підгаєцький	848	48,3
3	Бучацький	888	63,7	9	Скалатський	834	57,9
4	Гусятинський	933	61,1	10	Теребовлянський	669	49,7
5	Заліщицький	804	69,5	11	Тернопільський	1 045	76,8
6	Збаразький	851	53,9	12	Чортківський	888	63,7

*Складено за: [uk.wikipedia.org/wiki/Бережанський округ](http://uk.wikipedia.org/wiki/Бережанський_округ), [Золочівський округ](http://uk.wikipedia.org/wiki/Золочівський_округ), [Станіславівський округ](http://uk.wikipedia.org/wiki/Станіславівський_округ), [Тернопільський округ](http://uk.wikipedia.org/wiki/Тернопільський_округ), [Чортківський округ](http://uk.wikipedia.org/wiki/Чортківський_округ).

Подібним чином (на оброблюваних землях і на вирубках) виникали й присілки – невеликі сільські поселення поблизу інших сіл чи великих їх частин: Шайбівка біля с. Нарасва (Бережанський район), Тулин біля Ланівців (Борщівський район), Діброва біля с. Коханівка і Гори-Стрийковецькі біля Максимівки (Збаразький район), Веснівка біля Денисова (Козівський район), Хатки біля с. Велика Лука й Тео-

філівка біля Скоморох (Тернопільський район), Ізабелла (сучасне Рідколісся) як лісовий присілок Горішньої Слободи (Монастириський район) тощо. Поблизу окремих міст і містечок у колишніх лісових масивах виникли поселення-“гаї”: Великі Гаї як передмістя Тернополя, Гаї-за-Рудою, Гаї Залозецькі (нині – Гаї-Розтоцькі) біля сучасного селища Залізці.

Низка поселень Тернопільщини, розташованих понад річкою Збруч, збереглися як правобережні частини давніших населених пунктів, що були розділені державним кордоном (лівобережні частини стали однойменними селами в Російській імперії): Мислова, Тарноруда, Крутилів, Гусятин, Бондарівка, Шидлівці, Зелена, Сокиринці, Бережанка, Підпилип’я, Залуччя, Кудринці. Водночас такі надзбручанські поселення Тернопільщини, як Щаснівка, Збриж і Завалля розбудувалися пізніше, ніж села-аналоги, що залишилися на Хмельниччині.

Майже всі населені пункти Тернопільщини, окрім деяких міст і містечок княжого й польсько-литовського часу – оборонних і ремісничо-торговельних осередків, виникли внаслідок землеробського освоєння земель. Лише наприкінці XIX ст. до них додалися окремі поселення, поява яких на початках була пов’язана з несільськогосподарською діяльністю – будівництвом залізничних станцій: Зелена (сучасне селище Дружба Тербовлянського району), Яструбове (Козівський район).

1.3.5. Перший український і другий польський періоди

Тернопільщина – єдина із сучасних областей України, територія якої наприкінці Першої світової війни опинилася у складі двох українських національних держав, які виникли в ході революційних подій у Росії і розпаду Австро-Угорщини – Української Народної Республіки (проголошена в Києві 20 листопада 1917 р. у федеративному зв’язку з Росією і 22 січня 1918 р. як самостійна) і Західноукраїнської Народної Республіки (утворена у Львові 1 листопада 1918 р.). Незважаючи на формальне об’єднання УНР і ЗУНР внаслідок Акту Злуки 22 січня 1919 р., фактичний перебіг подій (перманентні війни) залишив на території області традиційні розмежувальні лінії і додав нові – у вигляді фронтів.

За законом про адміністративно-територіальний поділ УНР, прийнятим 2 березня 1918 р., передбачався поділ її державної території на землі, які за площею мали бути чимось середнім між повітами і губерніями. Кременецький повіт повинен був увійти до проектованої землі Погориння з центром у Рівному. Адміністративно-територіальний поділ ЗУНР визначався “Тимчасовим основним законом про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії”, прийнятим 13 листопада 1918 р. Згідно з ним були створені Львівське, Станіславівське і Тернопільське воєводства, які ділилися на повіти з колишньою територіальною основою. В умовах війни з Польщею, що розпочалася з моменту створення ЗУНР, повіти об’єднувалися у військові округи. У складі Тернопільського воєводства передбачалося 4 округи, в які мали входити 19 повітів (табл. 1.11). Два округи – Тернопільський (4 повіти) і Чортківський (5 повітів) – повністю знаходилися на землях Тернопільщини, а округи Золочівський і Бережанський (по 5 повітів кожний) здебільшого поширювалися на землі сучасних Львівщини та Івано-Франківщини (див. рис. 1.1). Після Акту Злуки за законом “Про форму влади в Україні” (23 січня 1919 р.) ЗУНР перетворювалася на ЗОУНР – Західну область УНР як територіальну автономію останньої. Однак реального об’єднання двох держав не відбулося.

У ході польсько-української війни Тернопіль певний час був тимчасовою столицею Західноукраїнської Народної Республіки (з 24 листопада до 31 грудня 1918 р.), а з кінця травня 1919 р. Тернопільщина залишалася єдиною територіальною основою існування ЗУНР. Двічі її державна територія стискувалася до невеликого трикутника, замкнутого річками Збруч і Дністер і залізничною колією Гусятин – Чортків – Заліщики. Але якщо під час наступу Української Галицької армії у середині червня лінія фронту відкотилася доволі далеко на північний захід, то повернення УГА на вихідні позиції у названий “трикутник смерті” наприкінці червня означало поразку ЗУНР. Вона фактично припинила своє існування 16–18 липня 1919 р., коли УГА перейшла за Збруч на допомогу УНР в її боротьбі з більшовиками. Всю Галичину зайняла Польща.

Таблиця 1.11

Адміністративно-територіальні одиниці на території Тернопільщини між Першою та Другою світовими війнами*

ЗУНР/УНР (1918–1919)			Польща (1921–1939)							
№ з/п	Воєводства, землі, повіти	№ з/п	Воєводства, Повіти	Площа, кв. км	Населення у 1934 р., тис. осіб	Кількість гмін	Кількість громад			
							Міських	Сільських		
Тернопільське воєводство (ЗУНР)			Тернопільське воєводство			16 340	1601,3	202	35	1131
1	Бережанський	1	Бережанський	1 152	103,3	12	2	72		
2	Бібрський	2	Борщівський	1 024	105,9	18	2	72		
3	Борщівський	3	Бродівський	1 055	88,8	9	1	65		
4	Бродівський	4	Бучацький	1 211	139,3	16	4	81		
5	Бучацький	5	Заліщицький	661	73,2	10	1	55		
6	Гусятинський	6	Збаразький	740	65,9	10	1	61		
7	Заліщицький	7	Зборівський	908	84,3	10	3	68		
8	Збаразький	8	Золочівський	1 183	117,9	15	3	85		
9	Кам'янка-Струмиловський	9	Кам'янка-Струмиловський	1 006	82,7	10	2	65		
10	Золочівський	10	Копичинецький ¹	873	93,0	12	2	53		
11	Зборівський	11	Перемишлянський	926	90,0	11	2	68		
12	Перемишлянський	12	Підгаєцький	1 046	98,4	10	1	64		
13	Підгаєцький	13	Радехівський	1 040	69,4	11	2	53		
14	Радехівський	14	Скалатський	917	92,5	13	3	61		
15	Рогатинський	15	Теребовлянський	697	75,4	10	2	42		
16	Скалатський	16	Тернопільський	1 208	140,8	14	2	85		
17	Теребовлянський	17	Чортківський	694	80,5	11	2	81		
18	Тернопільський	Волинське воєводство								
19	Чортківський	1	Кременецький	2 772	222,0	13	9	243		
Земля Погориння (УНР)										
1	Кременецький									

¹До 1925 р. – Гусятинський повіт.

*Складено за матеріалами Тернопільського обласного державного архіву (ТОДА). – Фонд № 231, опис № 5, справа № 1440; Фонд № 2, опис № 3, справа № 602.

У середині липня 1920 р. під час польсько-радянської війни у Східну Галичину ввійшла червона армія. На зайнятих нею землях з 15 липня по 21 вересня 1920 р. проіснувала створена більшовиками нова державність – “Галицька Соціалі-

стична Радянська Республіка” (ГСРР), столицею якої з 26 липня став Тернопіль. У ГСРР опинилися повністю 18 і частково 4 повіти колишньої Австро-Угорщини і ЗУНР, у т. ч. усі повіти Тернопільщини.

21 вересня 1920 р. всі землі Тернопільщини – як галицької, так і волинської частин – знову опинилися в складі єдиної Польської держави – Другої Речі Посполитої – і залишилися в ній за умовами Ризького договору між Польщею, радянськими Росією та Україною, підписаного 18 березня 1921 р. У вересні 1921 р. польський уряд створив на території т. зв. Східної Малопольщі 6 воєводств, серед них – Волинське і Тернопільське. Таким чином внутрішньоукраїнське розмежування, яке існувало на території Тернопільщини в 1918–1919 рр. по колишньому австрійсько-російському кордону, змінилося майже на два десятиліття міждержавним (польсько-радянським) розмежуванням вздовж всієї східної границі Тернопільщини і внутрішньо-польським (традиційним галицько-волинським) – на північних теренах краю. Продовжувала залишатися державним кордоном і ріка Дністер – на цей раз між Польщею та Румунією, що загарбала Буковину і Північну Бессарабію (рис. 1.3, 6). На вузькому трикутному “півострові”, затиснутому Дністром і нижнім Збручем, у с. Окопи з’явилася місцина, де “півень п’яв на три держави”.

Формально за галицькою та волинською частинами Тернопільщини були закріплені різні права – як в адміністративно-територіальному устрої самої Польщі, так і на міжнародному рівні. Йдеться про окремий політичний статус Галичини, який був об’єктом розгляду держав Антанти на Верховній Раді мирної конференції ще з початку польсько-української війни 1918–1919 рр. Саме ця міждержавна інституція 25 червня 1919 р. дала право полякам на тимчасову окупацію української Галичини, правда, з умовою забезпечення їй якнайширшої автономії. 21 листопада 1919 р. був підписаний “Договір між Союзними державами і Польщею про Східну Галичину”, за яким остання мала перебувати в складі Польщі на правах автономної частини впродовж 25-ти років. Державно-правовий статус окремішності української Галичини ще кілька разів фіксувався у документах Антанти, підписаних у 1920 р. Нарешті, польським сеймом у 1922 р. був прийнятий закон про надання територіальної автономії трьом галицьким воєводствам – Львівському, Тернопільському і Станіславівському, а Рада послів держав Антанти 17 березня 1923 р. фактично узаконила включення земель Східної Галичини до Польщі із черговим застереженням щодо дотримання їх автономії. Однак на ділі польський уряд ніколи не запровадив в життя ним же прийнятий статут для Галичини.

Тернопільське воєводство у складі Другої Речі Посполитої займало площу 16,3 тис. кв. км. і ділилося на 17 повітів, 12 з яких обіймали територію сучасної Тернопільської області, а 5 перекривали східну і північно-східну частини Львівської області (табл. 1.11, рис. 1.5). Вони без особливих змін успадкували території попередніх австрійських повітів. Площа середньостатистичного повіту складала 960 км², а людність у 1931 р. – близько 94 тис. осіб. Після адміністративно-територіальних змін 1 квітня 1932 р. кожний повіт у середньому об’єднував 2 міські гміни (найбільше – 4 – у Бучацькому повіті, найменше – по 1-й – у Заліщицькому, Збаразькому і Підгаєцькому повітах), яким відповідали міські громади, і по 10 сільських гмін (від 7–8 до 12–16) або ж по 66 сільських громад (від 42–53 до 81–85).

У Волинському воєводстві існував традиційний Кременецький повіт, який відзначався значно більшими розмірами – майже 2,8 тис. км² площі, 222 тис. осіб мешканців, 13 гмін і 252 громади.

Рис. 1.5. Адміністративно-територіальний поділ Тернопільщини в 1929 р.

1.3.6. Радянський і другий український періоди

Землі Галичини і Волині опинилися у складі Радянського Союзу в результаті реалізації секретних домовленостей щодо розчленування Польської держави, підписаних у Москві 23 серпня 1939 р. між СРСР і Німеччиною. Після 17 вересня 1939 р. радянські війська зайняли західноукраїнські території. 4 грудня 1939 р. у Західній Україні було створено 6 областей, серед них – Тернопільську в межах колишніх 12 польських повітів Тернопільського воєводства і Кременецького повіту Волинського воєводства.

Радянський адміністративно-територіальний поділ області (на райони, міські, селищні й сільські ради) був закладений у січні 1940 р. Тернопільщина була поділена на 38 низових районів і 1 територію, підпорядковану Тернопільській міській раді. Такий поділ зберігався до кінця 50-х рр. ХХ ст., за винятком періоду німецької окупації під час Другої світової війни. Область була захоплена гітлерівськими військами до середини липня 1941 р. і в серпні знову розділена на галицьку і волинську частини. Територія колишнього Тернопільського воєводства 1 серпня 1941 р. відійшла до дистрикту “Галичина” (з центром у Львові) Генерального губернаторства Німеччини (центр – Краків); тут були створені 3 окружні староства (крайсгауптманшафти) – Тернопіль, Бережани і Чортків. Землі колишнього Кременецького повіту 20 серпня були приєднані німцями до генеральної округи “Волинь” (пізніша назва “Волинь-Поділля” з центром у Луцьку) рейхскомісаріату “Україна” (центр – Рівне).

У липні 1944 р. на території області знову була встановлена радянська влада, однак Тернопіль, який лежав у руїнах, почав виконувати функції обласного центру лише в серпні 1946 р. (до цього обласні органи управління перебували у Збаражі, а згодом – у Чорткові). Кожен із 38-ми відновлених адміністративних районів був сформований на територіальній основі кількох колишніх польських гмін, мав порівняно невелику площу (в середньому 363 кв. км) і чисельність населення (26 тис. осіб у 1956 р.). Адміністративними центрами територіальних одиниць стали 13 міст – центрів довоєнних повітів (яким були збережені або повторно надані міські права), 5 селищ міського типу (Микулинці, Монастирська – місто з 1941 р., Підволочиськ, Почаїв, Товсте) і 21 сільський населений пункт (рис. 1.6).

Більшість сіл, що були серед перших районних центрів Тернопільщини, згодом таки отримали статус селищ міського типу, а Шумськ і Ланівці – навіть міст (правда, є і такі поселення, що з часом “навернулися” до сільських – Великий Глибочок, Золотники). Однак під час чергових адміністративних змін, що відбулися наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст., не тільки всі великі села, але й багато селищ та окремі міста (Копичинці, Монастирська, Підгайці) втратили функції організаційних центрів районів. Подрібнені у передвоєнні роки одиниці АТП Тернопільщини знову були укрупнені, загалом їх середня площа зросла більш як удвічі.

Першими у січні 1959 р. були розформовані Коропецький і Скала-Подільський райони, а в березні того ж року – Білобожницький, Буданівський, Гримайлівський, Новосілівський, Пробіжнянський і Струсівський райони. Найбільш масова хвиля реформування відбулася наприкінці 1962 р., коли було ліквідовано 16 районів і створено 1 новий – Тернопільський (табл. 1.12). Упродовж наступних трьох десятиліть відновлено лише 2 райони – Монастирський (8 грудня 1966 р.) і Підгаєцький (6 грудня 1991 р.).

Рис. 1.6. Адміністративно-територіальний поділ Тернопільщини в 1957 р.

**Зміни в адміністративно-територіальному поділі Тернопільської області
за період 1946–2015 рр.***

Адміністративно-територіальні одиниці	1.09. 1946	1.10. 1958	1.09. 1960	1.01. 1963	1.01. 1979	1.01. 1987	1.01. 1993	1.01. 2005	1.01. 2015
Сільські (низові) райони	38	38	30	15	16	16	17	17	17
Місцеві ради, всього	954	675	521	509	452	455	569	616	615
у т.ч.: міські	14	14	14	14	16	16	16	18	18
селищні	3	9	12	15	14	20	19	17	17
сільські	937	652	495	480	422	419	534	581	580
Населені пункти, всього	1 704	1 056	1 058	...	978	974	1 042	1 053	1 058
у т.ч.: сільські поселення	1 687	1 033	1 032	...	948	938	1 007	1 018	1 023

*Складено за матеріалами Тернопільської обласної ради.

Адміністративно-територіальні реформи радянських часів суттєво вплинули на кількісні та якісні характеристики адміністративно-територіальних одиниць найнижчого порядку – місцевих рад (насамперед сільських), а також самих сільських поселень. Серед основних тенденцій – різке зменшення кількості цих одиниць (табл. 1.12) і поширена практика перейменувань. Загалом за весь радянський період внаслідок об'єднання населених пунктів, а також включення їх у смугу міст і селищ міського типу з карти Тернопільщини зникло 685 поселень, у т.ч. 148 сіл і 537 хуторів; знято з обліку в зв'язку з переселенням мешканців 213 населених пунктів, з них – 19 сіл і 194 хутори. Серед фактично й офіційно ліквідованих були окремі поселення, “стерті” з території подіями воєнних і перших післявоєнних років, – такі, як польське село Гонтова Залозецького району, що опинилися у вирі кривавого міжетнічного протистояння, українське село Антонівці Шумського району, “репресоване” у зв'язку з активною діяльністю в їх околицях загонів УПА. Однак більшість сільських населених пунктів було знято з обліку або у зв'язку з їх фактичною “самоліквідацією” (покинуті чи вимерлі хутори), або ж у результаті державної політики, спрямованої на укрупнення сіл і ліквідацію проголошених “неперспективними” малих сільських поселень.

Об'єднання населених пунктів та переселення жителів не завжди були виправданими і доцільними. 142 населених пункти області перейменовували (25 з них пізніше було об'єднано або включено в смугу міст і селищ, 10 знято з обліку). Перейменування робили здебільшого з ідеологічних мотивів, з порушенням історичних традицій.

З кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. розпочався зворотний процес – реабілітація колишніх сільських поселень. До теперішнього часу в області відновлено понад 80 населених пунктів (у т.ч. згадані Антонівці), трьом з половиною десяткам повернено старі назви. Помітно зросла кількість сільрад – майже на 40 % порівняно з 1987 р.

Станом на 1 січня 2015 р. у Тернопільській області існувало 17 районів, 18 міських, 17 селищних і 580 сільських рад. Останні об'єднували 1 023 сільські населені пункти (табл. 1.13). Таким чином, середньостатистичний район мав площу 813 км², чисельність населення – близько 62,7 тис. осіб. У нього входить по 1 місту і селищу міського типу та 34 сільській раді, кожна з яких пересічно об'єднує 1,75 села. Найбільше міст – по 2 – концентрують Кременецький і Гусятинський райони

(причому райцентром останнього є якраз не місто, а селище міського типу), нато- мість у Козівському районі нема жодного міста. Кількість сільрад варіювала від 21–25 до 42–43.

Таблиця 1.13

**Адміністративно-територіальний поділ Тернопільської області
на кінець 2015 р.***

Райони, міські ради	Територія, кв. км	Населення на 1.01.2016, осіб	Населені пункти			Сільські ради
			міста	селища міського типу	сільські населені пункти	
Бережанський	661	41 213	1	–	56	25
Борщівський	1 006	67 404	1	2	70	42
Бучацький	802	63 801	1	1	57	37
Гусятинський	1 016	60 560	2	2	61	39
Заліщицький	684	47 035	1	1	53	35
Збараський	863	57 878	1	1	75	36
Зборівський	978	41 872	1	1	90	42
Козівський	694	38 203	–	2	53	31
Кременецький	918	68 740	2	–	67	28
Лановецький	632	29 653	1	–	52	26
Монастирський	558	28 389	1	1	46	30
Підволочиський	837	42 667	1	1	60	34
Підгаєцький	496	18 646	1	–	36	21
Теребовлянський	1 130	66 029	1	2	75	41
Тернопільський	749	67 335	–	2	56	38
Чортківський	892	45 074	–	1	56	43
Шумський	838	33 637	1	–	60	32
м. Тернопіль	59	218 228	1	–	–	–
м. Чортків	11	29 345	1	–	–	–
Тернопільська область	13 824	1 065 709	18	17	1023	580

*Джерело: *Тернопільщина-2015. Статистичний бюлетень, 2016.*

Тривалий час Тернопільщина була єдиною областю в Україні, що мала лише одне місто обласного значення, яким був її адміністративний центр. У 2013–2015 рр. такий статус отримали також Чортків, Бережани і Кременець. Решта 14 міст – районного значення.

Література

1. *Адміністративно-територіальний* поділ Тернопільської області : Довідник на 1 вересня 1960 року. – Тернопіль, 1960. – 90 с.
2. *Адміністративно-територіальний* устрій України: історія та сучасність // С. М. Бугай, В. А. Граб, В. П. Новик та ін. – К.: Секретаріат Кабінету Міністрів України, 2002. – 270 с.
3. *Алаев Э. Б.* Социально-экономическая география : понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.
4. *Атлас* автомобільних шляхів України. – К.: ИПТ, 2005. – 56 с.
5. *Атлас* історії України / упор. Д. Ісаєв. – К.: ДНВП “Картографія”, 2012. – 152 с.
6. *Атласи* з історії України. 7, 8, 9, 10 класи. – К.: ИПТ, 2000–2015.
7. *Бережанський* округ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Бережанський_округ/
8. *Бойцун Л.* Тернопіль у плінні літ : історико-краєзнавчі замальовки. – Тернопіль : Джура, 2003. – 391 с.
9. Военно-топографическая карта Российской Империи Ф. Ф. Шуберта. Трёхверстовка. Листы 23-4; 24-4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.etomesto.ru/shubert-map/23-4/>; <http://www.etomesto.ru/shubert-map/24-4/>
10. *Гаврилюк О., Крочак І., Петровський О.* Тернопіль: сторінки минулого і сьогодення. – Тернопіль: Астон, 2010. – 120 с.
11. *Гранберг А. Г.* Основы региональной экономики / А. Г. Гранберг. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 495 с.
12. *Грецул Г.* Так поставало Тернопілля : історичне дослідження про етапи формування адміністративно-територіальної цілісності області. – Тернопіль, 2001. – 122 с.
13. *Гуцал П.* Адміністративно-територіальний поділ Тернопільщини // Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК “Збруч”, 2004. – Т.1: А–Й. – С. 25–29.
14. *Дітчук І.* На стику Галичини, Волині та Поділля (Історико-географічне дослідження формування адміністративної території Тернопільщини) // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – Випуск 13. – С. 62–75.
15. *Дітчук І.* Тернопільська область. Де знаходиться // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2006. – № 14-15 (451-452).
16. *Дітчук І., Кавецький І.* Історико-географічний аналіз адміністративно-територіального поділу області (на прикладі Тернопільщини) // Наукові записки Терноп. держ. пед. ун-ту. Серія: Географія. – 1998. – № 1. – С. 3-7.
17. *Дуда І. М.* Тернопіль. 1540–1944. Історико-краєзнавча хроніка. Частина І. – Тернопіль: Навчальна книга–Богдан, 2010. – 296 с.
18. *Європейська* хартія місцевого самоврядування : Міжнародний документ від 15.10.1985 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_036.
19. *Замки* Тернопілля // Галицька брама. Незалежний часопис. – 2007. – № 5-6 (149-150). – 48 с.
20. *Заставецька Л. Б.* Кластерний підхід у формуванні нових локальних систем розселення / Л. Б. Заставецька // Історія української географії. – Вип. 2(18). – 2008. – С.100–102.
21. *Заставецька Л. Б.* Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України : [монографія] / Л. Б. Заставецька. – Тернопіль: Видавничий центр ТНПУ ім. В.Гнатюка, «Вектор», 2013. – 332 с.
22. *Заставецька О. В.* Географічні засади формування територіальних громад у світлі нового адміністративно-територіального устрою України / О.В. Заставецька, Т. Б. Заставецький // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Географія. – 2005. – №2.– С.10–13.
23. *Заставецька О. В., Заставецький Б. І., Ткач Д. В.* Географія Тернопільської області. Навчальний посібник для учнів 8-9 класів. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003 і наступні роки. – 144 с.
24. *Золочівський* округ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Золочівський_округ/
25. *Йосифінська* (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів / Укл. П. Пироженко, В. Сіверська. – К.: Наукова думка, 1965.

26. *Івченко А. С., Пархоменко О. А.* Україна. Фортеці, замки, палаци. – К.: ДНВП “Картографія”, 2009. – 600 с.
27. *Історичний атлас України : найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава) / Кер. проекту і авт.-упор. Ю. Лоза.* – К.: Мапа, 2010. – 300 с.
28. *Конституція України // Офіційний сайт Верховної Ради України.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
29. *Круль В. П.* Ретроспективно-географічна основа екістичної характеристики регіону (історико-географічної зони Західної України) / В.П.Круль, Г. Я. Круль // *Україна: географічні проблеми сталого розвитку: зб. наук. праць.* – К.: ВГЛІ Обрії, 2004. – Т. 2. – С.252-254.
30. *Кубійович В., Витанович І.* Галичина// *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина.* – Перевидання в Україні. – Т. 1. – Львів: НТШ, 1993. — С. 343-351.
31. *Кубійович В., Грицак П.* Волинь// *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина.* – Перевидання в Україні. – Т. 1. – Львів: НТШ, 1993. — С. 303-310.
32. *Кубійович В., Ждан М.* Поділля// *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина.* – Перевидання в Україні. – Т. 6. – Львів: НТШ, 1996. — С. 2131-2145.
33. *Кучабський О.* Адміністративно-територіальна організація України: теорія, методологія, механізми становлення: [монографія] / О. Кучабський. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2010. – 316 с.
34. *Літопис Руський/ Пер. з давньорус. Л. С. Махновця.* – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с.
35. *Маринич О. М. та ін.* Удосконалена схема фізико-географічного районування України / О. М. Маринич, Г. О. Пархоменко, О. М. Петренко, П. Г. Шищенко // *Український географічний журнал.* – 2003. – № 1. – С. 16-20.
36. *Мересте У. И.* Современная география : вопросы теории / У.И.Мересте, С. Я. Ныммик. – М.: Мысль, 1984. – 296 с.
37. *Мижевич М. Н.* Территориальная общность как объект социального планирования / М. Н. Мижевич // *Планирование социального развития городов.* – М., 1975. – Вып.2. – С.55–56.
38. *Мороз В.* Замки Тернопілля. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 176 с.
39. *Навчально-краєзнавчий атлас Тернопільської області.* – Львів: ВНТЛ, 2000. – 24 с.
40. *Національний атлас України / Голов. ред. Л. Г. Руденко.* – К.: ДНВП “Картографія”, 2007. – 440 с.
41. *Олійник Я. Б.* Економічний простір як дослідницька парадигма економічної географії і регіональної економіки: навчальний посібник / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К.: Прінт-сервіс, 2013. – 140 с.
42. *Опілля // Географічна енциклопедія України: В 3-х т. / Редкол.: ... О. М. Маринич (відповід. ред.) та ін.* – К.: “УРЕ” ім. М. П. Бажана, 1990. – Т. 2. – С. 462.
43. *Опілля // Словник української мови: в 11 томах.* – Том 5. – 1974. – С. 713. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/p/5/713/1>
44. *Офіційний український державний сайт «Децентралізація влади».* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://decentralization.gov.ua/>
45. *Південно-Західна залізниця [Електронний ресурс].* – Режим доступу: http://swrailway.gov.ua/img/pzz_tara.png
46. *Полянський О. А., Мигайчук О. М., Полянська О. М.* З історії Тернопільщини. (Навч.-метод. рекомен. при вивч. тем “Наш край”). – Тернопіль, 1990. – 106 с.
47. *Походження назви міста Тернопіль [Електронний ресурс].* – Режим доступу: http://legendsukraine.at.ua/publ/pokhodzhennja_nazv_mist_i_sil_ukrajini/ternopilska/pokhodzhennja_nazvi_mista_ternopil/30-1-0-142
48. *Про затвердження* Методики формування спроможних територіальних громад: постановва Кабінету Міністрів України № 214 від 8 квітня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF>
49. *Про співробітництво* територіальних громад: Закон України № 1508-18 від 17.06.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1508-18>
50. *Соціально-економічна географія України : Навч. посібник / За ред. О. І. Шаблія.* – Львів: Світ, 1994; 2000. – 608 с.
51. *Станіславівський округ [Електронний ресурс].* – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Станіславівський_округ/
52. *Схема Львівської залізниці [Електронний ресурс].* – Режим доступу: <http://railway.lviv.ua/info/maps/>

53. *Територіальна громада як базова ланка адміністративно-територіального устрою України: проблеми та перспективи реформування* / [Павлюк А.П., Олійник Д.І., Баталов О.А. та ін.] – К.: НІСД, 2016. – 61 с.
54. *Тернопільська область. Географічний атлас: Моя мала Батьківщина*. – К.: ТОВ “Видавництво “Мапа”, 2001. – 20 с.
55. *Тернопільський Енциклопедичний Словник*. – Тернопіль: ВАТ ТВПК “Збруч”, 2004. – Т. 1. А – Й. – 696 с.; – 2005. – Т. 2. К – О. – 706 с.; – 2008. – Т. 3. П – Я. – 708 с.
56. *Тернопільський округ* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Тернопільський округ/](https://uk.wikipedia.org/wiki/Тернопільський_округ/)
57. *Тернопільщина. Історія міст і сіл*: у 3 т. / редкол.: О. Сиротюк, В. Хомінець, Л. Бицюра та ін. – Тернопіль: Терно-граф, 2014. – Т. 1. – 668 с.
58. *Тернопільщина. Історія міст і сіл*: у 3 т. / редкол.: В. Хомінець, Л. Бицюра, О. Боберський та ін. – Тернопіль: Терно-граф, 2014. – Т. 2. – 692 с.
59. *Тернопільщина. Історія міст і сіл*: у 3 т. / редкол.: В. Хомінець, Л. Бицюра, О. Боберський та ін. – Тернопіль: Терно-граф, 2014. – Т. 3. – 608 с.
60. *Тернопільщина-2015. Статистичний бюлетень*. – Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2016. – 56 с.
61. *Топографічна карта М-35-125 (Хотин)*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maps.vlasenko.net/smtm100/m-35-125.jpg>
62. *Топографічна карта М-35-86 (Бережани)*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maps.vlasenko.net/smtm100/m-35-086.jpg>
63. *Трофимов А. Н. Территориальная идентификация в географии и вернакулярные районы* / А. Н. Трофимов, М. Д. Шарыгин, Н. Н. Исмагилов // Географический вестник. – 2008. - №1 (7). – С.5-12.
64. *Указ Президиума Верховного Совета СССР от 9 августа 1944 года № 805/1 “Об уточнении наименований городов: Тарнополь, Черновицы, Каменец-Подольск, Владимир-Волынский, Чертков Украинской ССР”* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikisource.org/wiki/Указ_Президиума_ВС_СССР_от_9.08.1944_
65. *Україна. Історичні атласи*. 7, 8, 9, 10 класи. – К.: ТОВ “Вид-во “Мапа”. – 1999–2015.
66. *Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій: на 1 січня 1987 року*. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. – 504 с.
67. *Фізико-географічне районування // Географічна енциклопедія України: В 3-х т. /Редкол.: О. М. Маринич (відповід. ред.) та ін. – К.: “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1993. – Т. 3. – С. 340-342.*
68. *Хорев Б. С. Проблемы городов* / Б. С. Хорев. – М.: Мысль, 1975. – 428 с.
69. *Чортківський округ* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/ Чортківський округ/](https://uk.wikipedia.org/wiki/Чортківський_округ/)
70. *Шкурін Г. Т. Кластерний принцип соціально-економічних відносин у підвищенні рівня життя сільського населення* / Г. Т. Шкурін // Економіка АПК. – 2008. – № 2. – С. 124–129.
71. *Щепанский Я. Элементарные понятия социологии* / Я. Щепанский. – М.: Прогресс, 1969.
72. *Carte Nouvelle des Royaumes de Galizie et Lodomerie (Нова карта Королівства Галичини і Володимирії)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:CarteNouvelledesRoyaumesdeGalizieetLodomerie_large.jpg
73. *First Military Survey (1763-1787)* [Топографічна карта Австрійської імперії 1763-1787 pp.] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/?bbox=2818023.0310466643%2C6322985.635292208%2C2854712.804623549%2C6340145.748142229>
74. *Opole* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Opole>
75. *Parysek J. J. Podstawy gospodarki lokalnej* / J. J. Parysek. – Posnan: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2001. – 240 s.
76. *Second Military Survey (1806-1869)* [Топографічна карта Австрійської імперії 1806-1869 pp.] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mapire.eu/en/map/secondsurvey/?bbox=2806165.737033926%2C6323950.652774308%2C2824510.6238223687%2C6332530.709199319>
77. *Staszewski J. Słownik Geograficzny. Pochodzenie i znaczenie nazw geograficznych*. – Warszawa, 1959.
78. *Tarnopol* // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Tom XII. – С. 187-192.